

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

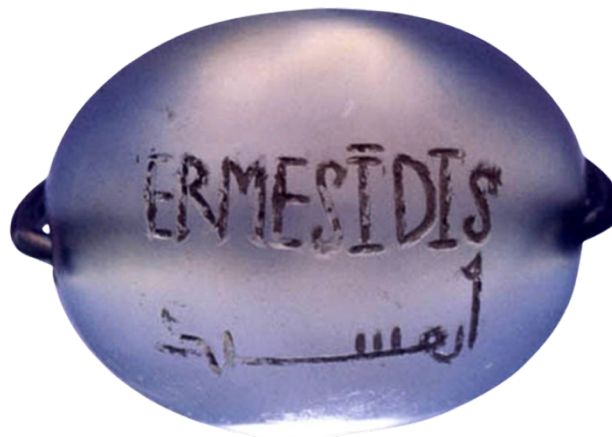
Facultat de Geografia i Història
Grau d'Història – curs 2021-2022

Treball de fi de grau

ERMESSEDA DE CARCASSONA

EL TRACTAMENT DE LA FIGURA DE LA COMTESSA

EN LA HISTORIOGRAFIA CATALANA

Autora: Maria de la Pau Serrat Adell

Tutor: Pau Castell Granados

***Imatge de portada:** Imatge pròpia realitzada a partir d'una simetria axial a l'eix d'ordenades de la foto del segell d'Ermessenda de Carcassona, que duu la inscripció *Ermesi[n]dis* en lletres llatines i en àrab. Aquest segell es conserva al museu de la Catedral de Girona.

Recuperat de: MUSEU TRESOR DE LA CATEDRAL DE GIRONA. *Segell d'Ermessenda* [en línia].

**“quia Deus scit quod plus uos dilexi et
amaui quam alium de uestra gente, et in hoc
potestis cognoscere quod per uos feci**

- Ermessindis Comitissa”¹

*“car Déu sap que us he estimat més que no pas
ningú de la vostra gent i que us en he donat
proves amb les coses que he fet per vosaltres*

- La comtessa Ermessenda”²

¹ La comtessa Ermessenda al seu net, el comte Ramon Berenguer I, i la seva esposa, la comtessa Almodis, en un fragment del seu testament datat el 25 de setembre de 1057. Recuperat de: GIL (2004), p. 530-531.

² Traducció del llatí al català realitzada per mossèn Antoni Pladevall. Recuperat de: PLADEVALL (1975), p. 75.

RESUM

En aquest treball es pretén analitzar com ha variat el tractament historiogràfic sobre la figura d'Ermessenda de Carcassona (975/976 – 1058), comtessa de Barcelona que heretà els comtats de Barcelona, Girona i Osona en violari del seu marit Ramon Borrell per a governar-los en condomini. Al llarg de la seva vida, Ermessenda cogovernà tant amb el seu marit com el seu fill i net. Tot això ha fet que la seva figura hagi estat objecte de diverses interpretacions en el marc de la historiografia catalana, l'evolució de les quals pretenem abordar en aquest treball.

Paraules clau: Ermessenda de Carcassona, comtessa de Barcelona, condomini, Ramon Borrell, Berenguer Ramon I, Ramon Berenguer I, Almodis de la Marca

ABSTRACT

The main goal of this study is to analyze the historiographical changing perceptions regarding the historical figure of Ermesinde of Carcassone (975/976 – 1058), a Countess of Barcelona that inherited from his husband Ramon Borrell the Counties of Barcelona, Girona and Osona to rule over them in condominium for life. During her life, Ermesinde co-ruled with her husband as well as her son and grandson. This fact made her historical figure the object of several interpretations in the Catalan historiography. We will address these visions in the present work.

Key words: Ermesinde of Carcassonne, Countess of Barcelona, condominium, Ramon Borrell, Berenguer Ramon I, Ramon Berenguer I, Almodis of La Marche

ÍNDIX

1. Introducció.....	7
2. Fonts i metodologia	8
3. Marc històric.....	10
3.1 L'estatus jurídic de les dones a la Catalunya altmedieval	10
3.2 La vida d'Ermessenda de Carcassona (975 – 1058).....	13
4. Tractament historiogràfic d'Ermessenda.....	18
4.1 Els precedents: la comtessa en les obres històriques	18
4.2 La deslegitimació d'Ermessenda de Carcassona	22
4.3 Un nou paradigma: la revaloració de la comtessa	28
4.4 L'herència d'Abadal i Pladevall	32
5. La comtessa Ermessenda entre el gran públic.....	37
5.1 La divulgació històrica.....	37
5.2 Ermessenda en la ficció literària.....	39
6. Conclusions	41
7. Bibliografia.....	44

1. INTRODUCCIÓ

Ermessenda de Carcassona (975/976 – 1058) va ser un dels personatges més destacats del segle XI. Va esdevenir comtessa de Barcelona pel seu matrimoni amb el comte Ramon Borrell (c. 972 – 1017), que li llegà en violari el condomini dels seus comtats, és a dir el de Barcelona, el de Girona i el d'Osona, incloent Manresa. Aquest fet, lligat a la prematura mort del comte, propicià un ascens de la seva esposa al govern en solitari fins a la majoria d'edat i ascens al poder del fill d'ambdós, Berenguer Ramon I (1006 – 1035). La mort d'aquest al voltant de la trentena propicià una segona regència d'Ermessenda fins a la majoria d'edat del seu net, Ramon Berenguer I (1023/1024 – 1076). Finalment, després de diversos enfrontaments entre àvia i net, la primera es decidiria per la venda dels seus drets sobre els comtats al segon; poc temps després, la comtessa morí, ja octogenària, a Sant Quirze de Besora.³

En el transcurs de la seva vida, Ermessenda defensà l'antic ordre envers el sorgiment d'una nova societat feudal. En aquest context, des de la perspectiva actual, Ermessenda es podria considerar, com assenyala Pladevall, «la comtessa barcelonina per excel·lència, car cap altra dona ha tingut tanta influència ni tanta responsabilitat en els destins del país».⁴ Malgrat que el canvi fou imparabile i, a la mort d'Ermessenda, el feudalisme s'imposà als comtats catalans, existeix cert consens historiogràfic respecte al balanç positiu del seu govern i del seu paper en l'establiment del predomini del Casal de Barcelona.

Ara bé, aquesta gran figura de la història catalana no sempre ha estat considerada així. Molts historiadors l'han ignorada i, fins i tot, n'han donat una visió molt parcial i negativa. Així doncs, en el present treball es pretén copsar com ha evolucionat el discurs que s'ha construït al voltant d'aquest personatge per tal d'entendre per què ha variat tant malgrat que aquesta figura hagi estat analitzada, majoritàriament, a partir de les mateixes fonts.

³ CINGOLANI (2014), p. 116; PLADEVALL (1975), *passim*.

⁴ *IBÍD.*, p. 15.

2. FONTS I METODOLOGIA

A nivell metodològic i en primer lloc, hem fet un repàs de les obres produïdes per la historiografia catalana dedicades al segle XI que poguessin mencionar la comtessa Ermessenda de Carcassona per a inferir, específicament, el tractament que es dona a aquesta figura.

En segon lloc i després d'aquesta cerca inicial, una de les obres que ha resultat cabdal per al present estudi és la biografia que realitza mossèn Antoni Pladevall i Font, titulada *Ermessenda de Carcassona, comtessa de Barcelona, Girona i d'Osona: esbós biogràfic en el centenari del seu naixement*. En aquesta obra, Pladevall duu a terme un estudi força més extens que els autors precedents i contribueix a esclarir els aspectes més desconeguts de la comtessa.⁵ És per aquesta raó que aquesta ens ha permès entendre el punt d'inflexió més important pel que fa a la conceptualització i reinterpretació de la figura d'Ermessenda, que es dona el 1948 a partir de l'obra d'Abadal sobre l'abat Oliba i s'accentua a partir de la visió que ofereix el mateix Pladevall el 1975.⁶

Seguidament, hem sistematitzat la informació recollida per a procedir a la seva anàlisi tenint en compte diversos aspectes dels estudis de gènere, entre els quals trobem la historiografia feminista i la història de les dones. En concret, pel que fa a nivell general sobre la historiografia feminista, ens hem centrat en dues autores: Inmaculada Blasco i Cecília Lagunas. En referència a la història de les dones durant l'edat mitjana, hem tingut en compte a Milagros Rivera i Francisco Fuster, que caracteritzen les problemàtiques d'aquest enfocament i clarifiquen diversos conceptes entorn aquesta disciplina d'estudi.

Pel que fa a l'estructura del treball, enlloc d'entrar directament en el tractament historiogràfic de la comtessa, hem cregut convenient realitzar un marc històric ja que no podem entendre la vida d'Ermessenda de Carcassona sense tenir en compte les repercussions que tingueren sobre ella el seu entorn tant a nivell legal com jurídic i social. És per aquesta raó que hem realitzat un primer subapartat en què es parla de quin fou el paper de les dones en la societat altmedieval catalana a través de la seva posició jurídica però també social. A continuació, per a enquadrar la figura d'Ermessenda de Carcassona en el seu context històric, exposem un segon subapartat on es realitza una breu biografia de la comtessa principalment amb el suport de l'esmentada obra de Pladevall, una de les més completes i acurades.

⁵ AURELL (1998), p. 206.

⁶ PLADEVALL (1975), p. 13-14.

Així doncs, una vegada emmarcat aquest personatge tant temporalment com espacial, hem realitzat una anàlisi del tractament d'Ermessenda de Carcassona en la historiografia catalana que ha estat dividida en quatre grans apartats. El primer tracta els precedents, és a dir, les obres de caire històric de l'edat mitjana i moderna entre els quals trobem diverses cròniques i destaquem com a autor a Francesc Diago. La divisió dels tres següents apartats respon no únicament a criteris cronològics sinó que també els definim en funció dels canvis interpretatius de la figura de la comtessa. Inicialment, durant el segle XIX i part del XX, veiem el procés de deslegitimació de la comtessa que, a partir de les tesis d'Abadal i Pladevall, pateix una revaloració. Finalment, trobem una continuïtat d'aquesta línia de pensament fins a l'actualitat

Per últim, realitzem un breu repàs de la figura d'Ermessenda de Carcassona en el context divulgatiu i popular per tal de saber com es presenta la comtessa al públic general. En aquest sentit, hem recollit sobretot publicacions en revistes dedicades a la difusió històrica. A nivell literari i televisiu, reunim diverses novel·les en què apareix la comtessa ja sigui com a personatge secundari o protagonista. Aquest últim apartat ens permet copsar fins a quin punt el nou corrent pel que fa a la interpretació de la figura d'Ermessenda ha transcendit entre el públic no especialitzat.

3. MARC HISTÒRIC

3.1 L'ESTATUS JURÍDIC DE LES DONES A LA CATALUNYA ALTMEDIEVAL

Als territoris de la futura Catalunya, en època altmedieval, la família i les relacions estaven regides per les normes legals visigòtiques (*Lex Visigothorum*) compilades en les diferents versions del *Liber Iudiciorum*.⁷ Aquest codi legal dotava a les dones d'unes prerrogatives, sobretot a nivell civil, molt més àmplies que els models posteriors a l'època feudal.⁸ Segons afirmen alguns dels principals especialistes, com Aventín i Salrach, en època d'Ermessenda de Carcassona les dones gaudien de més llibertat i rellevància política de la que mai ostentarien una vegada irrompés el feudalisme en els comtats catalans.⁹ Teresa Vinyoles, precisament, posa de manifest aquesta noció i assenyala que, al voltant de l'any mil, tenim una societat en què les fembres podien situar-se en primer pla sense estar silenciades, al contrari del que passaria posteriorment.¹⁰ La mateixa autora, en les conclusions del seu article del 2003, *Las mujeres del año mil*, anuncia:

*En una época en que las mujeres no habían perdido aún su autoestima, en que la sociedad no las había silenciado, actuaron con autoridad moral, no se limitaron a ser meras espectadoras del tiempo en que les tocó vivir, sin perder su mirada de mujer sobre el mundo fueron protagonistas de la historia, actuaron.*¹¹

En aquesta publicació, en què també parla del poder ostentat per la comtessa de Barcelona, es posa de manifest aquest paper preponderant de què gaudiren les dones; Ermessenda, com bé assenyala Vinyoles, acabaria per convertir-se en una de les grans protagonistes del seu temps degut a les seves circumstàncies vitals. Tot seguit, l'autora aborda diverses qüestions relacionades amb el paper de les dones en la societat de l'època per a entendre per què actuà com ho feu la comtessa en el transcurs del seu matrimoni i viduïtat.

El matrimoni, en el període a què ens estem referint, estava tipificat legalment segons el codi visigòtic. Aquest establia que la muller havia de rebre del seu marit el dot marital, que equivalia a una dècima part de tots els béns de l'espòs, tant mobles com immobles. En la majoria dels casos, com que no s'especificava a què corresponia aquesta

⁷ BONNASSIE (1979-1981), vol I, p. 119; UREÑA (1905), p. 5-6.

⁸ BONNASSIE (1979-1981), vol I, p. 242.

⁹ AVENTÍN i SALRACH (1998), p. 43.

¹⁰ VINYOLES (2003), p. 11.

¹¹ *IBÍD.*, p. 24.

desena part, la dona era propietària d'un 10% de tots els béns del seu marit, la dècima o *decimum*, mentre durés el matrimoni. En el cas que fos l'home el que perís, si la muller encara vivia, aquesta havia de rebre aquest dot de manera efectiva.¹² Cal posar de manifest que en aquest casos la dona acostumava a rebre també l'usdefruit dels béns del marit, fins i tot encara que es tornés a casar, i tenia la responsabilitat de tutelar els fills menors que hagués deixat el seu espòs.¹³

Pel que fa a l'herència, malgrat que al voltant de l'any 1000 veiem algunes tendències a l'afavoriment d'un dels fills o filles per sobre dels altres, s'observa encara una continuïtat de la llei visigoda per la qual el patrimoni a heretar era dividit, més o menys de manera igualitària, entre tots els fills ja fossin mascles o femelles.¹⁴ El codi visigòtic determinava que, com a mínim, les quatre cinques parts del total dels béns del difunt havien de ser repartits de manera equitativa entre la seva descendència. Ara bé, també es contemplava dotar a un dels descendents de cert avantatge a través del mecanisme jurídic de la *melioratio*. Aquest afavoriment es duia a terme concedint-li al fill o filla escollit una part dels béns abans del repartiment a parts iguals de la resta de l'herència entre la totalitat de la descendència. A aquest mecanisme contemplat legalment se n'hi afegí un altre que, tot i que no es tipificà jurídicament, es portà a terme a la pràctica: la indivisió, l'intent de mantenir, encara que tingués diversos propietaris, l'herència unida. Tot i això, aquesta pràctica es podia revertir fàcilment i en trobem diversos exemples a la documentació, com bé assenyala Bonnassie.¹⁵

Així doncs, pel que fa a l'herència i segons la llei visigoda, les dones tenien els mateixos drets que els seus germans mascles. Aquestes podien heretar més que els seus germans homes a través de la *melioratio* si així ho decidien els seus progenitors. Per tant, fins i tot podien ser afavorides seguint mecanismes totalment legals. A més a més, les dones, encara que estiguessin casades, conservaven el poder exclusiu sobre les seves possessions de manera que podien realitzar qualsevol transacció o operació amb els béns propis sense necessitat de comptar amb l'aprovació dels seus marits. En conseqüència, pel que fa a la disposició de capital i de béns, les dones altmedievals gaudien de certa independència que era, a la vegada, recolzada per la pròpia llei.¹⁶

¹² BONNASSIE (1979-1981), vol. I, p. 225-227.

¹³ *IBÍD.*, p. 242.

¹⁴ AVENTÍN i SALRACH (1998), p. 53-54.

¹⁵ *IBÍD.*, p. 43; BONNASSIE (1979-1981), vol. I, p. 242-243.

¹⁶ *IBÍD.*, p. 239-241.

En aquest període, hi ha cert consens historiogràfic en el fet que, en l'àmbit civil, les dones gaudien de drets iguals o similars als dels homes. Sense anar més lluny, podien denunciar altres persones, participar de judicis com a testimonis i també prestar jurament. A més a més, veiem també com els tribunals podien integrar com a membres a fembres o, fins i tot, ser presidits per una d'elles, com en el cas d'Ermessenda de Carcassona. Cal recalcar que l'exercici de la justícia, en època altmedieval, era una de les atribucions essencials de l'autoritat pública, per la qual cosa, si la comtessa l'exercia, és que era vista també com a font d'aquesta mateixa autoritat.¹⁷

Tanmateix, les comtesses no sempre havien pogut exercir el poder: en èpoques anteriors, quan apareixien a la documentació, ho feien en qualitat de muller del comte. El 1958, Abadal posa de manifest que el canvi pel que fa a la participació política de les esposes dels comtes en el govern s'inicià en una època precedent a la d'Ermessenda de Carcassona. El primer exemple d'aquest pas de muller a comtessa amb suposades atribucions el trobem el 865: Berteiz, antiga esposa del comte de Tolosa, durant la seva viduïtat passà a signar com a *Berteiz comitissa* malgrat que anteriorment havia firmat com a esposa del comte i sense utilitzar el títol de comtessa. Aquest apel·latiu de *comitissa* el trobem utilitzat en el context d'una donació conjunta realitzada per Berteiz, juntament amb el seu fill, el nou comte, tot i que el nom de la mare apareix abans que el del plançó. En referència a aquest fet, Abadal evidencia que en:

la data de 865, trobem per primera vegada la mare vídua participant en el títol i en l'honor, si no en la funció, al davant del fill, com hem vist que ho farà a casa nostra vint anys més tard Ermessenda, la vídua del comte Sunifred, davant dels seus fills comtes.

A part de l'actuació d'Ermessenda, la mare de Guifré, com a comtessa vídua, ens trobem que també exercí de la mateixa manera l'esposa d'aquest, Guinedilda. Aquesta, encara en vida del comte, actuà al seu costat i apareix, precisament per això, titulada com a comtessa. De fet, malgrat que en els documents privats és mencionada com a "esposa del comte", ella mateixa firma com a *Guinezeldes comitissa*. Segons Ramon d'Abadal «aquesta participació femenina és l'exponent més decisiu que el càrrec comtal ha deixat d'ésser una funció personal individual, com exigia la seva essència originària, per a convertir-se en familiar, patrimonial; fos en el matrimoni privat o en família».¹⁸ Així doncs, durant els segles altmedievals, les comtesses podien exercir l'autoritat i, com les

¹⁷ *IBÍD.*, p. 160 i 242-243.

¹⁸ D'ABADAL (1958), p. 285-286.

altres dones del seu temps, gaudir de força llibertat. És aquest el context en què hem de situar l'ascens al poder de la figura d'Ermessenda de Carcassona.

3.2 LA VIDA D'ERMESSEDA DE CARCASSONA (975 – 1058)

Ermessenda nasqué el 975 o el 976 en el sí de la casa comtal de Carcassona, filla del comte Roger I el Vell i de la seva esposa Adelaida. Tingué tres germans: el comte Ramon I, el comte Bernat I i Pere, bisbe de Girona.¹⁹

El 992, l'any en que morí Borrell II, comte de Barcelona, la jove Ermessenda es casà a finals d'any amb el seu primogènit, el comte Ramon Borrell. Ja des d'un inici, participà activament de les accions de govern i arribà a acompanyar el seu espòs a diverses campanyes bèl·liques. Tot i aquesta aparent compenetració del matrimoni, que durà vint-i-sis anys, només s'ha pogut documentar un fill de la parella que sobrevisqués fins a l'edat adulta; nasqué el 1006 i, en el futur, es convertiria en el comte Berenguer Ramon I, al que anomenaren el Corbat.²⁰ Aurell creu que Ermessenda arribà a engendrar, amb el seu marit, un total de tres fills.²¹ Per últim i de manera anecdòtica, fou el llegat familiar de la comtessa el que propicià l'entrada al Casal de Barcelona del nom de Berenguer, que seria ostentat per molts dels comtes que els succeïrien.²²

Pladevall defensa la hipòtesi que el comte Ramon Borrell morí, al contrari del que afirmen els historiadors Bofarull i Rius, el 8 de setembre del 1017 i no el 1018. Tot i aquests possibles mesos de diferència en què es pogué haver produït la mort del comte, quan perí, el seu successor Ramon Borrell era encara menor d'edat. En el seu testament, el marit d'Ermessenda li llegà el govern de tots els seus comtats en condomini mentre ella visqués, és a dir, en violari; així doncs, Ramon Borrell li deixava els comtats no només com a usufructuària sinó com a copropietària. A aquest fet se li afegí la tutela del fill d'ambdós fins a la seva majoria d'edat.²³

Ermessenda hagué d'afrontar, durant uns anys, el govern en solitari; però comptà amb l'ajuda dels magnats. Aquests, anomenats també *primati* o *optimates*, eren els nobles que havien envoltat i donat consell al comte Ramon i que, a la seva mort, se situaren al costat de la comtessa com a assessors. El 1019, a l'inici del seu govern en solitari,

¹⁹ PLADEVALL (1975), p.19.

²⁰ *IBÍD.*, p. 22 i 35-36.

²¹ AURELL (1998), p. 209-210.

²² ROVIRA (1924), p. 475.

²³ PLADEVALL (1975), p. 38 i 40.

Ermessenda hagué d'enfrontar-se en plet al comte Hug d'Empúries, que adduí la nul·litat de la venda d'un alou que havia realitzat a la comtessa i al seu marit anys abans. Ermessenda feu prevaldre la justícia enfront de la invasió violenta d'aquest terreny per part d'Hug i acabà per imposar-se ja que pogué demostrar els seus drets de compra. Pladevall defensa que aquesta actuació posa de manifest la preeminència i hegemonia del Casal de Barcelona per sobre de la resta de comtats encara que fos més de prestigi que no pas a nivell jurídic.²⁴

El 1021, coincidint amb l'arribada a la majoria d'edat, Berenguer Ramon es casà amb Sança de Castella, filla del comte Sanç Garcia; ambdós apareixen en la documentació, aquell mateix any, actuant de manera conjunta com havien fet els pares del comte. El 1023 es feu evident que, entre mare i fill, havia esclatat un conflicte degut al règim de condomini. Tot apuntava, però, que aquest enfrontament s'havia estat gestant des de l'any anterior. Aquesta problemàtica se solucionà a través de diversos pactes que foren garantits per mitjà d'empenyoraments; es redactaren i juraren al voltant de l'octubre del mateix any i s'arribà a una entesa entre Ermessenda i el seu fill, al costat del qual trobem també la comtessa Sança.²⁵

El 31 de març del 1035, quan Ermessenda es trobava al voltant de la seixantena d'anys i el seu fill de la trentena, es produí la mort del darrer. Berenguer Ramon I, que aleshores estava casat en segones núpcies amb Guisla de Lluçà, ja que Sança havia mort uns anys abans, deixà quatre fills vius: Ramon i Sanç, fills de la seva primera dona, i Guillem i Bernat, engendrats amb la seva segona esposa, que deixà vídua. Com que el seu testament havia estat realitzat el 30 d'octubre del 1032, quan el seu quart fill encara no havia nascut, no és mencionat en aquest document.²⁶

A través d'aquest testament, que sí que s'ha conservat, veiem que llegà els comtats de Barcelona i de Girona al futur Ramon Berenguer I, que a més a més pogué ampliar la seva herència a través d'una clàusula de *melioratio*. Ara bé, aquests territoris no li foren entregats de manera completa sinó que les terres compreses més enllà del riu Llobregat havien de ser pel seu germà, el segon fill de Berenguer Ramon, anomenat Sanç Berenguer, que al seu torn havia de situar la capitalitat del seu territori a Olèrdola. El tercer fill, anomenat Guillem Berenguer, que era mig germà dels dos primers ja que era fill de Guisla i no de Sança, havia de rebre el comtat d'Osona, tot i que en compartia la

²⁴ *IBÍD.*, p. 42-44; AURELL (1998), p. 217.

²⁵ PLADEVALL (1975), p. 36, 48-50.

²⁶ *IBÍD.*, p. 52-53 i 55.

propietat amb la seva mare mentre aquesta no es tornés a casar. Ara bé, per la voluntat de no voler dividir els comtats, el difunt determinà que els dos germans petits havien d'obeir el gran i situar-se sota la seva tutela. D'altra banda, però, cal mencionar i tenir en compte que Ermessenda posseïa encara el condomini dels tres comtats; el fet que no aparegui al testament del seu fill es deu a què aquest no podia llegar-li res, els seus drets provenien de la deixa del seu marit i no hi havia cap necessitat que fossin ratificats.²⁷

Com que el futur Ramon Berenguer I el Vell era encara menor d'edat, Ermessenda tornà a prendre les regnes del comtat en solitari sense oposició ja que la seva nora Guisla, l'única que hagués pogut tenir-hi drets, preferí casar-se de nou abans o durant el 1037.²⁸

Entre el 1039 i el 1041, les mateixes desavinences que ocorregueren entre mare i fill es repetiren entre àvia i net: Ermessenda acabà per retirar-se a Girona, on sabem que es trobava el 1041. Finalment, després d'un període comprès entre el 1041 i el 1043 en què semblà que podrien donar-se lluites armades entre ambdós pel control dels comtats, s'arribà a una concòrdia el 1043. En aquesta, tot i que Ermessenda li jurava fidelitat, es reservava els drets sobre el comtat de Girona malgrat que n'hi reconeixia alguns al seu net, com ara el d'estatge o sobre el bisbat. La comtessa àvia, però, no renuncià en cap cas a l'autoritat que tenia sobre la resta de territoris.²⁹

Semblava que les hostilitats s'havien acabat, però el casament del seu net amb Almodis de la Marca propicià l'últim enfrontament entre la vella comtessa i el jove príncep. Elisabet, la primera esposa de Ramon Berenguer I, morí el 1050 i, poc després, el comte prengué com a muller a Blanca, a qui repudià per tal de casar-se amb Almodis de la Marca el 1052; aquesta darrera ja havia estat casada en dues ocasions i s'havia divorciat d'ambdós marits. El fet que Ermessenda mantingués els seus drets sobre els comtats impedí que Ramon Berenguer dotés a Almodis de manera generosa. Les pressions que ambdós exerciren sobre la comtessa vídua per a què renunciés a les seves possessions i poder dotar la nova comtessa de patrimoni feren que esclatessin de nou les desavinences entre l'àvia i el net.³⁰

Entre el 1054 i el 1055, Ermessenda aconseguí, potser fins i tot viatjant personalment a Roma, que el papa Víctor II excomuniqués els joves comtes. Aquesta excomunió fou reafirmada per petició de Blanca i es reiterà el 1056 en un sínode a Tolosa.

²⁷ *IBÍD.*, p. 53; BONNASSIE (1979-1981), vol. II, p. 22-23.

²⁸ PLADEVALL (1975), p. 54.

²⁹ *IBÍD.*, p. 58, 60 i 63-65.

³⁰ *IBÍD.*, p. 64 i 66-68.

Veient que l'antiga comtessa no permetria que els seus drets fossin trepitjats, el comte inicià una campanya de reconciliació amb la seva àvia; aquesta conclogué, de manera satisfactòria pel net, entre el 1056 i el 1057. Segons Pladevall, s'han conservat tres documents que testifiquen aquesta concòrdia i que exposem a continuació de manera cronològica.

El primer és l'esponsalici o carta dotal que Ramon Berenguer feu a Almodis datada el 12 novembre 1056. En aquest li dona els béns que havien estat de la seva àvia Ermessenda. Sembla ser que, cronològicament, s'hauria de situar posteriorment a la venda d'Ermessenda, però podria ser que Ramon Berenguer hagués pogut disposar dels béns de la seva àvia amb anterioritat i no en tinguem constància.

En segon lloc, el 4 de juny de 1057 es produí la venda simbòlica d'Ermessenda als seus nets, per 1.000 unces d'or, de tots els drets que tenia sobre els comtats que havia rebut del seu marit Ramon Borrell en violari: Girona, Barcelona i Osona-Manresa. Bofarull, juntament amb Rovira i Virgili, critica la baixa quantitat que demana Ermessenda que, tot i que no era irrisòria, era relativament minsas. Pladevall ho interpreta com una voluntat de la comtessa de retirar-se perquè aleshores superava la vuitantena d'anys.

En tercer i últim lloc, complementant els documents anteriors, Ermessenda jura fidelitat doblement a Ramon Berenguer i a Almodis. En aquest, l'àvia reconeix i fa vassallatge per tots els comtats i possessions venuts com també es compromet a fer alçar les excomunions. Veiem, doncs, que aquests tres documents marquen una pau definitiva entre àvia i nets.³¹

Una vegada hagué venut i renunciat als seus drets sobre els comtats catalans, Ermessenda es dedicà a ordenar les seves possessions i organitzar una peregrinació a Sant Jaume de Galícia o bé a Sant Pere de Roma. El 25 de setembre de 1057 ordenà la redacció del seu testament precisament per a poder emprendre el viatge mencionat. En aquest document feu copioses deixes piadoses a entitats eclesiàstiques, entre les quals destaca la catedral de Girona, de la qual havia estat una gran mecenes. Acte seguit llegà diverses quantitats monetàries a persones concretes i, finalment, es dirigí a Almodis i Berenguer Ramon pregant-los que fessin el seu testament i culminà, dirigint-se a la parella, amb «car Déu sap que us he estimat més que no pas ningú de la vostra gent i que us en he donat proves amb les coses que he fet per vosaltres». Segons Pladevall, aquesta cita que trobem

³¹ *IBÍD.*, p. 68-72.

en el testament evidencia que la comtessa àvia estava sent sincera i que mai havia propiciat les desavinences sinó que simplement havia protegit els drets que tenia de manera legítima.³²

Sembla ser que, després de redactar el testament, Ermessenda abandonà Girona i es dirigí a Vic. Des d'allà, el 1058, fixà la seva residència a Sant Quirze de Besora, on morí l'1 de març del mateix any.³³

³² *IBÍD.*, p. 73-75.

³³ *IBÍD.*, p. 76-78.

4. TRACTAMENT HISTORIOGRÀFIC D'ERMESSEDA

La figura d'Ermessenda de Carcassona ha atret l'atenció de la historiografia catalana des de fa segles amb resultats força desiguals. Certament es parteix d'un silenci revelador pel que fa a les cròniques medievals. En època moderna trobem les primeres mencions per part d'autors com Francesc Diago o Pièrre de Marca, que es refereixen a la comtessa en virtut del seu govern sobre els comtats.

També la mencionaren alguns grans noms de la historiografia catalana vuitcentista com Pròsper de Bofarull o Víctor Balaguer, que tractaren la comtessa amb més duresa que els seus predecessors. Aquesta imatge pejorativa va fer un tomb arran de l'obra d'Abadal i, en especial, de Pladevall. D'aquesta manera, Ermessenda va passar a ocupar un lloc més destacat en les obres recents dedicades al període altmedieval català, entre les quals podem citar Pierre Bonnassie o Martin Aurell.

4.1 ELS PRECEDENTS: LA COMTESSA EN LES OBRES HISTÒRIQUES

Un primer fet a destacar és l'absència gairebé total de la figura d'Ermessenda en les obres medievals de caire historiogràfic. N'és un bon exemple la crònica medieval per excel·lència dedicada al Casal de Barcelona, les *Gesta Comitum Barchinonensium*; aquesta absència resulta també ben palpable en la *Història* de Tomic o en el *Recort* de Turell.

La crònica medieval anomenada *Gestes dels comtes de Barcelona* s'incorporà a la primera de les cròniques escrites durant el regnat de Pere II, que portà el nom de *Llibre dels Reis*, i que es redactà entre el 1277 i el 1280. La primera versió de les *Gestes dels comtes de Barcelona* havia estat escrita anteriorment, durant el regnat del rei Alfons I el segle XII, i fou una de les úniques fonts històriques narratives dels períodes més antics del territori català fins el s. XIX. Aquesta crònica serví, principalment, com a element legitimador dinàstic del Casal de Barcelona més que no pas com a principi nacional de cohesió dels territoris que aquest dominava.³⁴

Així doncs, és prou lògic que no tinguem, en aquest document, cap menció a Ermessenda de Carcassona. Ara bé, sí que es menciona el govern del seu marit Ramon Borrell, son fill Berenguer i el net, Ramon Berenguer I el Vell. Cal recalcar, però, que els tres exerciren el poder conjuntament amb Ermessenda en algun moment del seu govern

³⁴ *GESTES DELS COMTES DE BARCELONA I REIS D'ARAGÓ*, p. 12-23.

si bé aquesta no és mencionada associada a cap d'aquests. L'únic esment a les comtesses barcelonines, sempre tenint en compte que la narració és anterior a la unió dinàstica, és Almodis, que exercí el poder comtal amb el seu marit Ramon Berenguer. I aquesta és mencionada tan sols pel fet que fou assassinada per un dels fills del seu marit amb una esposa anterior malgrat que també estigué associada al poder comtal com Ermessenda.³⁵

A finals de l'edat mitjana, moment en què trobem diverses cròniques que reprenen aquesta tradició històrico-narrativa, es publica l'anomenada *Històries e conquestes dels Reis de Aragó e Comtes de Barcelona*, acabada al voltant de l'any 1438. L'autor d'aquesta obra és Pere Tomic, cavaller català de la petita noblesa i servidor de la família Pinós.³⁶ En aquesta crònica, Ermessenda de Carcassona no és mencionada en cap moment, tot i que sí que s'anomenen altres esposes dels personatges que apareixen. La comtessa no és anomenada ni durant els regnats de Berenguer Ramon ni de Ramon Berenguer, com tampoc és mostrada actuant al costat del seu marit.³⁷

En aquest sentit, veiem una continuïtat de l'omissió de la seva figura també a l'obra *Recort*, escrita el 1476 pel ciutadà honrat de Barcelona Gabriel Turell, que refeu de manera poc acurada l'obra de Tomic.³⁸ Ens trobem altra vegada amb la menció al comte Ramon Borrell i als seus dos successors, però s'evita totalment a Ermessenda i tampoc és anomenada en referència a cap dels dos períodes de tutela.³⁹

En definitiva, constatem una absència total d'aquesta figura històrica a les obres redactades durant l'edat mitjana: ni tan sols apareix com a esposa del comte o ostentadora del poder comtal en les seves dues tuteles sobre el fill i el net. Aquesta inèrcia que esborra la figura de la comtessa no es trenca fins a l'edat moderna. És en aquest moment en què s'aprecien, per fi, les primeres mencions a Ermessenda de Carcassona en les obres de l'època, entre les que trobem la de Francesc Diago, Jeroni Pujades i, finalment, Pièrre de Marca.

Francesc Diago, religiós dominic valencià, es dedicà a la producció històrica de manera força acurada ja que insistí en estudiar fonts primàries i a consultar la documentació disponible als arxius. A partir d'aquests estudis escriví diverses obres de caràcter historiogràfic entre les quals, el 1603,⁴⁰ la *Historia de los victoriosissimos*

³⁵ *IBÍD.*, p. 77-87.

³⁶ GRAN ENCICLOPÈDIA CATALANA. *Pere Tomic* [en línia].

³⁷ TOMIC (1481), capítols XXX-XXXII, p. 108-119.

³⁸ GRAN ENCICLOPÈDIA CATALANA. *Gabriel Turell* [en línia].

³⁹ TURELL (1476), capítols 56-58, p. 71-74.

⁴⁰ REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA. *Francisco Diago* [en línia].

antigues Condes de Barcelona. Dividida en tres libros en la qual allende de lo mucho de todos ellos y de su descendencia, hazañas, y conquistes se escriví, se trata tambien de la fundacion de la Ciudad de Barcelona y de muchos successos y guerres suyas, y de sus Obispos y Santos, y de los Condes de Urgel, Cerdaña, y Besalu, y de muchas otras cosas de Cathaluña.

L'autor ens parla primer d'Ermessenda com a dona del comte Ramon Borrell durant una petició dels canonges de la catedral de Barcelona.⁴¹ Més endavant, Diago posa de manifest que l'any 1001 era la comtessa Ermessenda, juntament amb els seus jutges i el vescomte Udalard, la que administrava la justícia doncs el seu marit no es trobava a palau.⁴² Ermessenda torna a ser mencionada al costat del seu marit en ocasió de la restauració del Capítol de Barcelona i també quan, per a demanar justícia, s'adrecen tant al seu marit, el comte Ramon Borrell, com a ella mateixa. Així doncs, aquest autor està recalcant quelcom que les cròniques anteriors havien deixat de banda: l'exercici de l'autoritat comtal de l'esposa de Ramon Borrell ja durant el seu matrimoni. També situa la comtessa en un lloc molt més rellevant, es recupera la seva figura i es deixa d'ometre com s'havia fet fins aleshores.

Amb la mort del comte el 1017, Diago al·ludeix a la deixa dels comtats al seu fill Berenguer, el que havia engendrat amb Ermessenda,⁴³ i es refereix a Berenguer com a l'únic dels fills que restaren del matrimoni.⁴⁴ En aquest capítol, l'autor parla de les diferències entre mare i fill, que actuaren de manera conjunta diverses vegades. Assenyala que el comte Ramon Borrell havia deixat a Ermessenda, mentre ella visqués, els comtats i bisbats de Barcelona, Girona i Vic, més el comtat de Manresa com a dot. Tot i que es menciona l'enfrontament entre mare i fill, Diago reconeix a la primera els seus drets jurídics sobre els comtats.⁴⁵

L'autor també parla dels enfrontaments entre Ermessenda i el seu net, Ramon Berenguer I. En aquest punt l'autor sí que realitza un judici de valor: considera que el llegat entregat pel comte Ramon Borrell a Ermessenda és, d'alguna manera, deixar desheretats els seus descendents masculins i diu: «*La abuela, o porque el Nieto y su mujer Almodis no hazian caso de esta disposicion testamentaria, o porque era muger de fuerte*

⁴¹ DIAGO (1603), Libro Segundo de los antiguos Condes de Barcelona, capítol XXVII, p. 87.

⁴² *IBÍD.*, capítol XXVIII, p. 88-89.

⁴³ *IBÍD.*, capítol XXIX, p. 90-91.

⁴⁴ *IBÍD.*, capítol XXX, p. 91.

⁴⁵ *IBÍD.*, capítol XXXII, p. 94.

condicion y muy suya, no hizo mas que despachar una embaxada al Papa Victor segundo [...] quexandosele mucho del agravio que su Nieto y Almos le hazian». Veiem que, a pesar de què Diago reconeix els drets jurídics i legítims d'Ermessenda sobre els comtats, qüestiona la decisió del comte Ramon Borrell, a qui culpa de l'herència d'Ermessenda.

En el Capítol XLII, Francesc Diago posa de manifest que el fill de la comtessa, Berenguer Ramon, sí que havia exercit com a comte al contrari del que alguns autors anteriors havien afirmat. L'autor defensa que Ermessenda mai usurpà el poder al seu fill ni al seu net sinó que el dret que aquesta tenia sobre els comtats era legítim. Per a recalcar-ho, nega l'opinió estesa entre alguns dels seus contemporanis segons la qual «[...] *el derecho que Ermesenda pretendia tener a los Estado era harto pequeño*». ⁴⁶ Veiem que la figura d'Ermessenda irromp en les obres històriques i la seva actuació, jutjada des dels paràmetres de l'època, és vista amb certa legitimitat per aquest autor. Cal matisar que aquesta visió, però, no fou general entre els autors d'època moderna.

Jeroni Pujades, doctor en dret civil i canònic per la Universitat de Lleida, ciutadà honorat de Barcelona i membre del seu Consell de Cent, ⁴⁷ escriví una gran obra el segle XVII que restaria inèdita fins a la seva publicació el 1831 amb el nom de *Crónica universal del Principado de Cataluña*. En aquesta publicació, com feu Diago, la comtessa torna a ésser mencionada en referència a diversos esdeveniments de la seva vida. ⁴⁸ Ara bé, Pujades afirma que fou Ermessenda de Carcassona, durant el període de govern del seu fill una vegada aquest assolí la majoria d'edat, la que mogué els fils “a l'ombra” al·ludint als drets llegats pel seu marit en el seu testament; així doncs, segons Pujades, Berenguer Ramon no hauria arribat a governar mai de manera completa. ⁴⁹ Pujades recalca que «*Es de notar, y mucho también advertir, que desde el año 1035 en que murió el conde Berenguer Borrell (sic) hasta el 1056 van 21 años, todo el cual tiempo quiso tenazmente gobernar aquestos Estados Doña Ermesenda abuela de nuestro conde Ramon Berenguer*». ⁵⁰ En aquest sentit, ens trobem que Pujades, al contrari que Diago, no legitima de la mateixa manera els drets de la comtessa vídua sobre els comtats i sotmet la seva figura a un judici de valor molt més marcat.

⁴⁶ *IBÍD.*, capítol XLII, p. 106.

⁴⁷ GRAN ENCICLOPÈDIA CATALANA. *Jeroni Pujades* [en línia].

⁴⁸ PUJADES (1831), p. 330-331 i 374-377.

⁴⁹ *IBÍD.*, p. 379-383.

⁵⁰ *IBÍD.*, p. 385-387 i 392.

Pièrre de Marca, en la seva obra del 1688 titulada *Marca hispanica sive limes Hispanicus, hoc est, Geographica & historica descriptio Cataloniae, Ruscinonis, & circumjacentium populorum*, trenca altra vegada amb la interpretació de Pujades i retorna a la idea de Diago, és a dir, a l'exposició dels fets sense realitzar una valoració personal sobre la figura d'Ermessenda.⁵¹ Simplement, la va anomenant juntament amb el seu marit Ramon Borrell i en referència a diverses de les problemàtiques a les que s'hagué d'enfrontar la comtessa, com el conflicte emporità. Per últim, l'autor menciona la venda dels drets que Ermessenda feu al seu net i la seva esposa Almodis. Pierre de Marca explicita també, com digué la comtessa barcelonina en el seu testament, que els seus drets li provenien del llegat del seu marit, Ramon Borrell.⁵²

En resum, és en la historiografia moderna que trobem, per fi, la presència de la figura d'Ermessenda. Des de l'edat mitjana, hem passat d'una total absència de la comtessa barcelonina en les obres històriques a una irrupció d'aquest personatge a les modernes. Mentre alguns autors com Diago o de Marca atorguen legitimitat als seus drets i no deixen entreveure que la considerin una usurpadora, Pujades és més crític i expressa una consideració diferent: veu el seu govern com una ingerència. Aquest reconeixement de la legitimitat del seu poder, pels primers dos autors, no tingué continuïtat a partir de l'inici de la producció historiogràfica científica i acadèmica durant el segle XIX, encara que ens pugui semblar paradoxal.

4.2 LA DESLEGITIMACIÓ D'ERMESSEDA DE CARCASSONA

Ja en època contemporània, durant el segle XIX i inicis del segle XX, ens trobem amb una historiografia que exclou de manera categòrica les dones de la història universal. Aquest discurs, fonamentat segons les tesis androcèntriques de l'època, no veia la dona com a subjecte històric; per tant, en trobar-se davant d'aquestes dones que tingueren un paper polític destacat, la seva consideració era la d'excepcionalitat.⁵³

Degut a la projecció del seu propi androcentrisme i de la reproducció dels esquemes de la societat patriarcal en què s'inserien, aquests autors no podien, o no volien, entendre el paper d'Ermessenda de Carcassona en el seu context històric. És a dir, no entenien el paper de les dones durant l'alta edat mitjana i tot el que això comportà. És per això que ens trobem davant d'un discurs que es vertebrava al voltant de la deslegitimació

⁵¹ GRAN ENCICLOPÈDIA CATALANA. *Pèire de Marca* [en línia].

⁵² MARCA (1688), p. 419-452.

⁵³ FUSTER (2009), p. 248-249.

dels drets d'Ermessenda sobre els comtats degut al seu gènere.⁵⁴ És aquesta idea la que predomina, com s'aprecia tot seguit, entre els autors d'aquest període entre els quals trobem Pròsper de Bofarull, Víctor Balaguer i Antoni Rovira i Virgili.

Pròsper de Bofarull (1777 – 1859) fou arxiver de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i, com a historiador, continuador de les tesis positivistes clàssiques del seu temps.⁵⁵ Pel que fa al tractament d'Ermessenda, fa referència a aquesta en la seva obra *Los Condes de Barcelona vindicados, y cronologia y genealogia de los reyes de España considerados como soberanos independientes de su marca*, del 1836.

En aquesta publicació, Bofarull, a part d'assenyalar la participació d'Ermessenda en el govern ja durant el seu matrimoni amb Ramon Borrell, incorpora també una descripció física de la comtessa a partir d'un document contemporani, un judici del voltant de l'any 1000, en què s'especifica que és una dona de gran bellesa. L'extracte original, en llatí, és el següent: «*Venustissimam uxorem ejus (de Ramon Borrell) magnificeque nominandam Ermesindam comitisa*»,⁵⁶ que podríem traduir com a «La seva bellíssima esposa (de Ramon Borrell) i magníficament anomenada comtessa Ermessenda». Veiem que, en aquest sentit, s'incorpora una nova mirada sobre la figura de la comtessa que va més enllà de la seva participació en el govern i del seu paper polític posterior.

En el moment de successió en el marc comtal barceloní, amb la mort de l'espòs d'Ermessenda i la tutela d'aquesta sobre el fill comú, Bofarull assenyala:

Verdad es, que la circunstancia de haber quedado D. Berenguer Ramon, aunque poco tiempo [...] bajo la tutela de D.ª Ermesindis por no tener aun cumplidos los catorce años cuando murió el padre: que el usufructo ó violario universal de los condados de Barcelona, Ausona, Manresa y Gerona que el difunto Conde dejó á su esposa [...] en un testamento que el tiempo aniquiló ó el polvo de los archivos nos oculta, y finalmente que la deferencia y respetos filiales del joven Berenguer hacia una señora del espíritu y carácter de D.ª Ermesindis, acostumbrada y aficionada al mando ya desde la vida de su difunto esposo; pudieron inclinar al genealogista á forjarse una administración ó tutela vitalicia en la madre é inferir de esta falsa base la incapacidad del hijo para el gobierno de sus Estados. Pero si conociera y comparára este escritor los diferentes documentos que nos quedan de aquella

⁵⁴ BLASCO (2020), p. 306-308.

⁵⁵ GRAN ENCICLOPÈDIA CATALANA. *Pròsper de Bofarull i Mascaró* [en línia].

⁵⁶ BOFARULL (1836), vol. I, p. 208.

*época y personas, é hiciera la debida distinción de los derechos usufructuarios de las viudas y de los de propiedad de los herederos primogénitos tan común en Cataluña hallára: que á pesar de la prepotencia de D.ª Ermessendis jamás deja de presentarse su hijo en todas las escrituras que otorgaron juntos sin carácter de Conde y Marques, con absoluta independencia de la Condesa viuda y sin sujeción alguna á la tutela.*⁵⁷

En primer lloc, aquest fragment de Bofarull posa de manifest l'existència d'un judici de valor realitzat per l'autor que deixa Ermessenda en molt mal lloc: la considera massa aficionada al poder i, a causa d'això, la denomina prepotent. Es pot inferir, a partir d'aquesta visió, que l'autor considera que els drets de la comtessa vídua sobre els comtats catalans no es trobaven al mateix nivell que els del seu fill. En aquest sentit, Bofarull defensa que les intervencions d'Ermessenda es degueren o bé a la deferència filial o bé en funció d'algun dret usufructuari heretat; nega, però, que la seva autoritat provingués de la deixa del seu marit i que la comtessa pactés mai, en els aspectes governamentals, amb el seu fill Berenguer Ramon.⁵⁸

En segon lloc, Bofarull parla de la figura de l'hereu únic com a primer fill. Ara bé, cal tenir en compte que, com hem vist, si bé es podia afavorir un dels fills, el més habitual era realitzar un repartiment equitatiu entre aquests.⁵⁹ Per tant, la unificació del patrimoni sota Ramon Berenguer I s'acabaria devent no a què fos el primogènit sinó a un seguit de circumstàncies que, combinades amb el testament del seu pare i la *melioratio*, propiciaren que acabés per reunir els territoris comtals sota un sol poder, el seu.⁶⁰

En tercer lloc, pel que fa a la relació entre mare i fill, en referència al testament del segon, Bofarull parla d'una actuació cautelosa per a evitar una intromissió d'Ermessenda, de qui suposadament Berenguer Ramon tenia «*sobrados motivos para desconfiar*».⁶¹

Per últim, l'autor afirma que la comtessa aprofità la prematura mort del seu fill i la minoria d'edat del net per a imposar-se en el govern «*causando tales disturbios y rencores en la familia*», és a dir, que l'usurpà. Bofarull defensa que el fet que Ermessenda es vengués els seus "pretesos" drets sobre els comtats per un preu aparentment baix com també el fet que jurés vassallatge al matrimoni comtal format pel seu net i Almodis

⁵⁷ *IBÍD.*, p. 231.

⁵⁸ *IBÍD.*, p. 235.

⁵⁹ AVENTÍN i SALRACH (1998), p. 53-54.

⁶⁰ SOBREQÜÉS (1961), p. 30-31.

⁶¹ BOFARULL (1836), vol. II, p. 3-6 i 50-51.

demonstraria que la comtessa àvia havia usurpat el poder i que, més que una venda, fou una restitució.⁶²

Així doncs, Bofarull, basant-se en diversos prejudicis i en una falta d'informació sobre els mecanismes legals de l'època d'Ermessenda, incorre en diversos errors interpretatius pel que fa a la dimensió d'aquesta figura històrica. Aquest discurs té continuïtat en l'aparició de la comtessa a l'obra de Víctor Balaguer (1824 – 1901).⁶³

A *La historia de Cataluña*, publicada entre el 1860 i el 1863, aquest autor realitza una descripció de la comtessa en base dels propis prejudicis i interpretacions, d'aquí que, per a referir-se al seu caràcter, parli de “*ánimo varonil*”. De fet, en la seva primera menció a Ermessenda com a esposa del comte Ramon Borrell diu:

*Era Ermesinda de singular hermosura y de ánimo varonil. Por largo tiempo la vemos figurar en la corte de Barcelona, ya rodeada de los Jueces de Corte y sentada en el escaño del tribunal administrando justicia en presencia de sus vasallos, y ausente su esposo; ya cabalgando al lado de éste en la guerra y acompañándole en sus expeditions militares; ya al frente del estado durante la menor edad de su hijo; ya mezclada en cortesanas y palaciegas intrigas al principar el gobierno de su Nieto.*⁶⁴

Veiem que, inicialment, aquest autor no projecta una imatge negativa de la comtessa sinó que es limita a descriure alguns dels esdeveniment de la seva vida de manera més general. Ara bé, la interpretació de Balaguer sobre el llegat testamentari de Ramon Borrell dista molt de les interpretacions que en donen altres autors:

*Murió Ramón Borrell, dejando solo un hijo que fué quien no tardó en sucederle, llamado Berenguer Ramón I el Curvo; pero como era todavía un niño [...] empuñó las riendas del estado la condesa viuda Ermesinda en calidad de tutora ó regente. [...] Tanta intervención [de Ermesinda], sin embargo, en el régimen de los estados de su esposo, la aficionó al mando desmedidamente, y fué esta afición origen de disturbios muy graves en la familia. Dejóla el difunto conde tan favorecida en su postrera voluntat y de tal manera supo ella apoderarse de la mayor parte de los negocios, que su hijo Berenguer Ramón I tuvo que luchar constantemente con sus ambiciosos pretensiones.*⁶⁵

⁶² ÍDEM.

⁶³ GRAN ENCICLOPÈDIA CATALANA. *Victor Balaguer i Cirera* [en línia].

⁶⁴ BALAGUER (1860-1863), vol. II, llibre III, capítol V, p. 52.

⁶⁵ IBÍD., capítol VII, p. 76.

Aquest paràgraf exemplifica la lectura negativa de l'autor pel que fa a la intervenció governamental d'Ermessenda: es posa l'accent en la seva ingerència, que és vista com a il·legítima, i massa cobejosa d'un poder que no li pertoca. Aquesta noció és reforçada per l'expressió que utilitza Balaguer en referència al desig de la comtessa vídua de governar, que qualifica de prepotent: «*A medida que Berenguer Ramón fué entrando en alguna edad y tomó estado, empezó a resistir, como era natural, la intervención y prepotencia que su madre Ermesinda quería tener en los negocios*». Balaguer considera que mare i fill no governaren de manera simultània: parla d'una preeminència del comte, que podia governar en solitari i prescindir totalment de la comtessa Ermessenda.⁶⁶

Aquest autor considera inadequat que Ramon Berenguer I, a la mort del seu pare, estigués sota la tutela de l'àvia paterna Ermessenda. Sobre aquesta, en el moment de traspàs de poder, diu:

*No puede negarse [...] que Ermesinda quiso y logró realmente introducirse algunas veces, después de la tutela, en el gobierno de su hijo Berenguer Ramón, y que, aprovechándose de la prematura muerte de su hijo y de la menor edad de su Nieto Ramón Berenguer, volvió en esta ocasión á su tenaz propósito y prurito de mandar, causando gravísimos disturbios en la familia.*⁶⁷

En ocasió dels enfrontaments entre àvia i net, com també amb la seva nova esposa Almodis, l'autor torna a enquadrar Ermessenda de la mateixa manera: «*Renováronse entonces los disgustos que amargaron el hogar doméstico del conde, ocasionados por su abuela Ermesinda. [...] no quiso hasta los últimos años de su larga vida desistir de sus pretendidos derechos, turbando siempre la paz*». La intervenció governamental d'Ermessenda, totalment legitimada pel testament del seu marit, és vista per Balaguer com una ingerència i un fet fonamentalment il·legítim. De fet, de manera molt similar a Bofarull, considera que la venda dels seus drets es produeix, possiblement, perquè la comtessa se sentia penedida per l'enfrontament amb el seu net o bé perquè estava desesperançada.⁶⁸

Per últim, el polític i historiador Antoni Rovira i Virgili (1882 – 1949)⁶⁹ sanciona aquestes interpretacions en la seva obra *Història Nacional de Catalunya*, del 1924.

⁶⁶ *IBÍD.*, capítol VII, p. 80-81.

⁶⁷ *IBÍD.*, capítol VIII, p. 87-88.

⁶⁸ *IBÍD.*, capítol IX, p. 106-107.

⁶⁹ GRAN ENCICLOPÈDIA CATALANA. *Antoni Rovira i Virgili* [en línia].

Aquest autor torna a reiterar la descripció física d'Ermessenda pel que fa a la seva bellesa, que és la mateixa que la de Bofarull. Rovira i Virgili també recalca el que digué aquest últim sobre “*el ánimo varonil*” de la comtessa en sentit positiu; és a dir, s’equipara allò masculí a allò bo. Veiem la reiteració de les dones que ostentaren el poder com una cosa excepcional i no com una realitat històrica, per la qual cosa es dota el seu caràcter d’atribucions masculines per a explicar aquesta ingerència en el govern.

L’historiador també menciona el temps en què exercí com a administradora de la justícia en absència del seu marit o quan l’acompanyà a les campanyes militars per tal de denotar la importància que tingué encara en vida del seu espòs. Aquest autor fins i tot va més enllà del que havien escrit els historiadors precedents i l’anomena «una dona de clara intel·ligència, de gran caràcter, d’absorbent ambició». Ara bé, Rovira i Virgili, com molts d’altres, titlla de pretensions els seus drets i assenyala que aquestes «foren causa de conflictes greus».⁷⁰

Pel que fa a la legitimitat dels drets d'Ermessenda, continuant en la línia precedent, Virgili defensa que aquesta arribà a excedir-se en les seves prerrogatives. Com que el testament en sí de Ramon Borrell no s’ha conservat, Rovira i Virgili defensa que, amb tota probabilitat, el marit simplement la designà com a administradora mentre el fill d’ambdós fos menor d’edat. D’altra banda, però, apunta a la idea que Ermessenda degué comptar amb alguna mena de dret usufructuari, com també havia mencionat Bofarull.⁷¹ Pel que fa a la regència de l’àvia sobre el net després de la mort de Berenguer Ramon I, Rovira i Virgili defensa que no existeixen prou proves per a corroborar-la però, en canvi, menciona com la comtessa-àvia presidí diversos tribunals amb el seu net Ramon Berenguer I.⁷²

En referència als conflictes entre ambdós i la venda de drets, Rovira i Virgili dona continuïtat a la interpretació defensada per Bofarull i assenyala que, més que uns drets, aquests havien estat uns poders usurpats per la comtessa i que el mòdic preu que pagaren els comtes per la compra d’aquests seria una prova precisament d’això; és a dir, seria una restitució simbòlica i no una venda. Aquest argument és, segons l’autor, reforçat pel jurament de fidelitat d'Ermessenda al seu net i la seva esposa. Finalment, assenyala que «Ermessenda de Carcassona havia a Catalunya sostingut (en el moment de la seva mort),

⁷⁰ ROVIRA (1924), p. 454-455.

⁷¹ *IBÍD.*, p. 475-476.

⁷² *IBÍD.*, p. 493-495.

durant tres generacions successives, la seva dominadora influència».⁷³ Posteriorment, en referència a Almodis, torna a dir «La influència d'Almodis, com la d'Ermessenda, va ésser fatal per al repòs domèstic del comte».⁷⁴

En mans d'aquests tres autors la consideració de la figura d'Ermessenda de Carcassona pateix un retrocés: se la jutja moralment i els seus drets són clarament menystinguts. Més enllà d'aquesta nova referència a la bellesa de la comtessa, que és repetida per diversos autors, el discurs creat per Bofarull, Balaguer i Rovira i Virgili no dista gaire entre sí: tots recalquen la constant ingerència de la comtessa i la seva suposada usurpació del poder comtal. No consideren que Ermessenda pugui comptar amb el condomini dels comtats en violari en virtut del testament del seu marit.

En aquest sentit, la interpretació dels drets sobre els comtats que fan aquests autors suposa un canvi respecte a les visions anteriors: es passa de reconèixer a desgana el poder de la comtessa a crear un discurs per a justificar que, més que rebre'ls del seu marit, els havia usurpat a la seva descendència. En resum, malgrat que observem certes pinzellades pretesament positives en relació al seu ànim i bellesa, la major part de consideracions sobre el seu govern són negatives. A més a més, es neguen els drets que tenia la comtessa sobre els comtats per llegat del seu marit, a pesar de no comptar amb cap prova documental per a realitzar tal afirmació.

4.3 UN NOU PARADIGMA: LA REVALORACIÓ DE LA COMTESSA

El 1948, només vint-i-quatre anys després de la publicació de l'obra de Rovira i Virgili, Ramon d'Abadal i Vinyals (1888 – 1970)⁷⁵ capgira el tractament d'Ermessenda de Carcassona i estableix una revaloració d'aquesta figura històrica a l'obra *L'abat Oliba, bisbe de Vic i la seva època*. En aquesta biografia sobre l'abat Oliba, gran amic i conseller d'Ermessenda, Abadal menciona la comtessa en diverses ocasions.⁷⁶ El retrat que en dona en aquesta obra és, precisament, el punt d'inflexió del tractament negatiu a què hem vist que se l'havia sotmès en la historiografia del segle XIX i principis del segle XX. Ramon d'Abadal expressa la seva visió sobre Ermessenda de la següent manera:

La comtessa Ermessenda [...] era una dona d'un tremp i una envergadura considerables, i, pel que jo puc judicar, d'altres qualitats morals. Entre els

⁷³ *IBÍD.*, p. 519-520.

⁷⁴ *IBÍD.*, p. 525.

⁷⁵ FELIU (2011), p. 159 i 163.

⁷⁶ D'ABADAL (1948), p. 85.

historiadors moderns no ha gaudit de gaire simpatia; perquè tingué qüestions sonades amb el seu fill el comte Berenguer Ramon i amb el seu net el comte Ramon Berenguer el Vell, hom ha cregut que era una dona ambiciosa i buscabregues. En tot cas, els ambiciosos i buscabregues foren el seu fill i el seu net, i la culpa d'ella consistí a voler els seus drets i a viure molt llargament, sobrepasant el seu fill i atrapant els 35 anys del seu net.

Mentrestant, i fins dos anys abans de la seva mort, ella fou senyora i majora dels comtats i dels bisbats de Barcelona, Girona Osona i Manresa; ho era – i no entenc com molts historiadors no se n'han sabut fer càrrec- perquè [*segons el testament de la comtessa*] «tots aquests béns havien pertangut al seu espòs el comte Ramon, el qual en morir li deixà els predits comtats i bisbats per escriptura testamentària, en concepte de violari, per mentre visqués». No sols això, sinó que, pel que es refereix als comtats d'Osona i Manresa, amb el bisbat de Vic, ja els tenia per donació en els capítols matrimonials. Ermessenda mostrà el seu esperit de concòrdia pactant amb els neguitosos i impacients fill i net, que no tenien espera i els feia nosa la condició resolutòria que els allunyava del gaudi de llurs drets hereditaris; davant el net, que junt amb la seva muller Almodis havien estat excomunicats pel concili de Tolosa i pel papa Víctor II perquè havien comès violències contra ella, arribà fins a vendre-li tots els seus drets.⁷⁷

Així doncs, Abadal enalteix la figura de la comtessa vídua i assenyala el que els historiadors anteriors havien passat per alt: ella tenia tot el dret d'actuar de la manera que ho feia. D'altra banda, l'autor insisteix en què Ermessenda, que defensà els seus drets, es mostrà disposada a pactar tant amb Berenguer Ramon com amb Ramon Berenguer i a cedir en certs aspectes fins al punt en què, al final de la seva vida, preferí vendre el condomini al seu net per un preu més aviat simbòlic.

A partir d'aquest retrat, la figura d'aquesta dama passa a ser analitzada segons altres esquemes i es va, a poc a poc, intentant restituir el seu paper cabdal deslligant-lo del constructe que els historiadors anteriors a Abadal havien creat al seu voltant. Una de les raons rere aquesta nova manera d'abordar la interpretació de la documentació la trobem en la influència de l'escola dels *Annals*, nou corrent historiogràfic del segle XX que defensava una nova història econòmica i social. Així doncs, com a historiador, Abadal aconseguí extreure nova informació de la documentació i, amb aquesta, formular

⁷⁷ *IBÍD.*, p. 96-97.

noves interpretacions, com bé assenyala Gaspar Feliu.⁷⁸ És per aquesta raó que mossèn Pladevall, a la biografia que dedica a la comtessa, recalca que Abadal fou el «primer a copsar i escriure, amb poques paraules, tota la grandesa d'aquesta dona».⁷⁹

En aquest sentit i seguint el nou camí obert per Abadal, en la introducció a la seva obra *Els grans Comtes de Barcelona* del 1961, Santiago Sobrequés (1911 – 1973)⁸⁰ menciona com la figura d'Ermessenda de Carcassona despertà en ell un gran interès pel tema que es disposava a tractar per encàrrec de Vicens Vives; així doncs, aquest autor la revaloritza en funció del nou discurs iniciat per Abadal al voltant d'una dècada abans.⁸¹

Al llarg d'aquesta obra, Sobrequés parla dels drets d'Ermessenda a partir del llegat testamentari del seu marit, de les seves dues regències i del caràcter de la comtessa. Assenyala que el seu caràcter enèrgic, que produí resultats polítics positius, acabà també per fer que el seu record es veiés perjudicat degut als seus enfrontaments amb el net.⁸² Sobrequés assenyala que el fet que la comtessa Ermessenda no aparegués en el testament del seu fill és degut a què els seus drets no provenien d'aquest sinó del seu pare, per la qual cosa el seu fill no podia llegar-li unes potestats amb les que ja comptava.⁸³ Finalment, les últimes paraules que dedica a la comtessa són: «morí el 1r de març del 1058 aquesta figura (Ermessenda) que durant tres generacions havia ocupat el primer rengle de la política».⁸⁴

Miquel Coll i Alentorn, en l'entrada sobre la comtessa Ermessenda que realitzà per a la Gran Enciclopèdia Catalana el 1974, feu un breu repàs biogràfic sense gaires consideracions pel que fa al seu caràcter. Ara bé, pel que fa als seus drets de governació, en ocasió del conflicte amb Ramon Berenguer I, el seu net, els anomena “indiscutibles”. Així doncs, Coll i Alentorn dona també continuïtat a la línia de pensament establerta per Abadal en oposició al corrent historiogràfic immediatament anterior.⁸⁵

Finalment, ens trobem amb la gran culminació del canvi de paradigma: la biografia d'Ermessenda de Carcassona del 1975 realitzada per mossèn Antoni Pladevall, nascut el 1934.⁸⁶ En aquesta obra, Pladevall es desfà en elogis a la comtessa vídua:

⁷⁸ FELIU (2011), p. 163-166.

⁷⁹ PLADEVALL (1975), p. 13.

⁸⁰ GRAN ENCICLOPÈDIA CATALANA. *Santiago Sobrequés i Vidal* [en línia].

⁸¹ SOBREQÜÉS (1961), *A la memoria fratrena de Jaume Vicens i Vives*, s. n.

⁸² *IBÍD.*, p. 21-22.

⁸³ *IBÍD.*, p. 30-31.

⁸⁴ *IBÍD.*, p. 49.

⁸⁵ COLL (1974), p. 80.

⁸⁶ GRAN ENCICLOPÈDIA CATALANA. *Antoni Pladevall i Font* [en línia].

Ermessenda, com es veurà, no és una comtessa corrent, sinó la comtessa barcelonesa per excel·lència, car cap altra dona ha tingut tanta influència ni tanta responsabilitat en els destins del país. [...] una dona que s'escapa del tot de l'esquema de repressió i de condicionament amb què s'ha presentat sempre la dona medieval.⁸⁷

En el moment en què Pladevall escriví la seva obra, ens trobem amb la problemàtica d'entendre les dones medievals de manera monolítica, d'aquí que aquest autor mencioni un esquema de repressió cap a les dones medievals. Aquesta idea, en la historiografia actual, ha estat ja força superada: el paper d'aquestes fembres abraça una cronologia molt àmplia, varia enormement segons el moment i el lloc, per la qual cosa és molt difícil tipificar-les d'una sola manera.⁸⁸ En aquest sentit, l'autor trenca amb els esquemes plantejats sobre el paper de les dones en el món medieval i es desprèn, en certa manera, de la categorització de gènere per tal de copsar la figura d'Ermessenda sense tants apriorismes.

En aquest sentit, i donant continuïtat a les tesis proposades per Abadal, Pladevall defensa també la potestat d'Ermessenda de governar de manera legítima, com podem apreciar a continuació:

Els drets d'Ermessenda [...] no provenien de la tutoria del fill sinó de la cessió dels comtats a vida que li va fer el seu marit, per tant la comtessa mare estava en el seu dret de no renunciar a uns drets que tenia ben legítimament. [...] seguint a Abadal, més que fer retrets a Ermessenda, que tenia només el defecte de viure massa anys, i de voler exercir plenament els seus drets, cal potser recriminar la pressa o excessiu afany de domini del net.⁸⁹

En les obres successives en què Pladevall parla de la comtessa, com en l'acte inaugural que li dedicà l'any 2000 anomenat *La comtessa de Barcelona, Ermessenda de Carcassona, i la seva contribució als inicis de l'art romànic*, reitera la «simpatia i estima» que té com a historiador per la figura d'Ermessenda de Carcassona i recalca «per a mi resulta més que evident que Ermessenda ha estat la comtessa més gran del Casal de Barcelona i fins i tot del país, i la que va mantenir i créixer el prestigi i la preeminència del llinatge en uns moments difícils». Acte seguit, però, matisa que alguns autors moderns han considerat que aquesta fou una «mantenidora a ultrança o immobiliista del progrés de

⁸⁷ PLADEVALL (1975), p. 15.

⁸⁸ RIVERA (1989), p. 141.

⁸⁹ PLADEVALL (1975), p. 48 i 59.

les preeminències comtals».⁹⁰ Per últim, torna a recalcar aquestes impressions a l'article que li dedica el 2011.⁹¹

Així doncs, el període comprès entre la publicació de l'obra d'Abadal el 1948 i la de Pladevall el 1975 suposen una interpretació oposada a la donada per la historiografia positivista del segle XIX i inicis del segle XX. Aquests autors obren la porta a noves visions que, en el marc historiogràfic català, continuarien durant l'últim quart del segle XX i el segle XXI.

4.4 L'HERÈNCIA D'ABADAL I PLADEVALL

En els darrers quaranta anys, la figura d'Ermessenda es troba més present en les obres dedicades a la Catalunya altmedieval. D'una banda, autors de referència com Pierre Bonnassie o Martin Aurell inclourien aquesta nova visió en les seves obres. D'altra banda, Xavier Gil Roman dedicarà la seva tesi doctoral a l'estudi de la vida i obra d'aquesta figura històrica a partir d'un recull que agrupa els principals documents coetanis que mencionen Ermessenda. Per últim, la doctora Teresa Vinyoles realitzarà una aportació cabdal pel que fa a la síntesi del pensament de Pladevall transcendent la mera enumeració factual i els prejudicis de gènere.

Pel que fa a Pierre Bonnassie, en la seva obra *Catalunya mil anys enrera* publicada entre el 1979 i el 1981, l'autor tracta la figura de la comtessa de Barcelona de manera afí a les noves interpretacions mencionades. Bonnassie assenyala que Ermessenda, a qui anomena *venustissima comitissa* com d'altres autors recalquen anteriorment, fou associada al govern dels comtats de Barcelona, Girona i Osona pel seu marit, el comte Ramon Borrell i, a la seva mort, seria també una mena de regent durant les minories d'edat del seu fill i el seu net.⁹² A més a més, l'autor assenyala que, ja des del seu matrimoni amb el comte barceloní, la comtessa exercia el poder de manera continuada i que, una vegada vídua, posseï el condomini dels comtats de Barcelona, Girona i Osona de ple dret.

Donant continuïtat a la postura iniciada per Abadal i reiterada enormement per Pladevall, no qualifica de manera negativa la comtessa sinó que realitza una lectura molt acurada i objectiva del seu govern.⁹³ Per últim, en referència al matrimoni d'Almodis i

⁹⁰ PLADEVALL (2000), p. 8-10.

⁹¹ PLADEVALL (2011), p. 519-538.

⁹² BONNASSIE (1979-1981), vol. I, p. 242-243.

⁹³ *IBÍD.*, vol. II, p. 23, 92-102.

Ramon Berenguer I, Bonnassie qualifica la comtessa Ermessenda de puixant i afirma que aquesta empenyé els barons a la rebel·lió; no podem entendre aquesta afirmació, però, com a una denigració d'aquesta figura sinó com una mostra del seu fort caràcter.⁹⁴

Un dels autors que més ha tractat la figura d'Ermessenda de Carcassona i n'ha ampliat la seva visió ha estat Martin Aurell. Aquest publicà, el 1997, l'obra *Les noces del comte: matrimoni i poder a Catalunya (785-1213)* en la qual dedicà forces pàgines a la vida d'Ermessenda i els enfrontaments que aquesta visqué amb els successors del seu marit en el càrrec comtal.

Aurell, en primer lloc, retrata a Ermessenda enquadrant-la en el model de comtessa vídua que decidí, en comptes d'entrar en un convent o tornar-se a casar, mantenir el seu rang i el seu paper en la societat de l'època. Seguidament, l'autor la retrata ressaltant el seu paper en els poders de l'època i també assenyala que «amb Oliba de Vic, Ermessenda és, sens dubte, la personalitat més rellevant de la primera meitat del segle XI català».⁹⁵ En aquest sentit, l'autor posa de manifest que el judici a què se l'ha sotmesa ha estat lligat a les corrents de cada època, d'aquí el que es digué d'ella durant els segles XIX i el XX. De fet, arriba a parlar de la construcció d'una llegenda negra al voltant de la figura de la comtessa; aquesta podria ser enquadrada en el període ja estudiat que comprendria a Bofarull, Balaguer i, en certa manera, també a Rovira i Virgili.

Aurell posa l'accent en el poder de què la comtessa gaudí ja en vida del seu marit, que denomina incontestable fins i tot en el sentit militar, durant la participació a la campanya cordovesa a finals de la vida del seu marit.⁹⁶ També assenyala que la comtessa exercí de regent en dues ocasions, com altres autors contemporanis citen també.⁹⁷ Així doncs, ens trobem amb una continuïtat de la posada en valor de la figura d'Ermessenda.

La interpretació d'aquest autor es recalca a la tesi doctoral de Xavier Gil Roman de 2004, titulada *Ermesèn, vida y obra de la condesa*. En aquesta obra, l'autor sintetitza les idees de Martin Aurell de la següent manera:

No lo olvidemos, una mujer [Ermessenda] gobernó unos territorios como un protofeudal más de su época. En ella se dieron, no tan sólo el llamado choque entre generaciones, primero con la de su hijo y más tarde con la de su nieto. También el de dos épocas: la de un mundo construido sobre los pilares del

⁹⁴ *IBÍD.*, vol. I, p. 442-443.

⁹⁵ AURELL (1998), p. 205.

⁹⁶ *IBÍD.*, p. 206.

⁹⁷ *IBÍD.*, p. 217.

*orden carolingio y la legitimidad visigótica, donde estas damas, portadoras de nobleza disfrutaron de una condición privilegiada que les reservó, en el seno de una estructura horizontal de parentesco, el gobierno de los condados de sus maridos, frente a otra entregada a un profundo proceso de transformación de las estructuras del poder y donde se sucedieron en cadena las rebeliones protagonizadas por los poseedores de castillos, génesis del linaje y de su estructura vertical. Éstos terminaron sometiendo a la familia a la dura disciplina del primogénito quien, con su decisión de no dividir el patrimonio, acabó empujando a esa mujer aristocrática a un segundo plano en el escenario político del momento. A partir de ahora su protagonismo quedará reducido a una mera sombra de sus prerrogativas de antaño.*⁹⁸

Així doncs, Gil torna a posar de manifest que Ermessenda fou una personalitat excepcional del seu temps i que hagué d'enfrontar-se a molts problemes, fruit de les circumstàncies en què visqué, que la portaren a actuar en defensa de l'antic ordre visigot. Veiem, altra vegada, un judici positiu pel que fa a la comtessa de Barcelona i el seu paper en la història catalana.⁹⁹

Algunes obres, però, parlen de la comtessa de manera més tangencial, com en el cas de la *Història medieval de Catalunya*. Aquest manual fou escrit per Mercè Aventín i Josep Maria Salrach el 1998 per a l'assignatura de la Universitat Oberta de Catalunya que duu el mateix nom. Aquests autors parlen d'una crisi de lideratge que es perpetuaria des de la mort del comte Ramon Borrell fins al regnat en solitari de Ramon Berenguer I ja que, durant les minories d'edat dels successors del comte Ramon, l'autoritat fou exercida per Ermessenda i el fet que aquesta compartís el govern amb el seu fill i net, juntament amb els enfrontaments entre la comtessa i els comtes, propicià que no hi hagués un poder comtal unit.¹⁰⁰

Teresa Vinyoles ha fet menció a Ermessenda en diverses ocasions: algunes de manera més tangencial, com el 2003, i d'altres de manera més profunda en el marc del grup de recerca DUODA. En el primer cas, en parlar de com les dones que pertanyien a les elits i als grups dominants exercien el seu poder al costat dels seus marits, Vinyoles menciona com a exemple a Ermessenda de Carcassona, a qui destaca com a defensora del dret públic en el seu article *Las mujeres del año mil* de la següent manera: «*ella [Ermessenda] defendió la validez de la ley por encima de la fuerza y la*

⁹⁸ GIL (2004), p. 80.

⁹⁹ *IBÍD.*, p. 17 i 80-81.

¹⁰⁰ AVENTÍN i SALRACH (1998), p. 53-55.

arbitrarietad». ¹⁰¹ En aquest sentit, Vinyoles també exposa, en un treball publicat a la pàgina web del grup de recerca DUODA:

En aquella època violenta en què es produïa el ràpid procés del feudalització, Ermessenda es va envoltar de bisbes, d'abats i de jutges, amb qui va intentar dur a terme una tasca pacificadora, de fundacions religioses, de repoblació i recuperació econòmica, va voler garantir el dret i el poder públic. Però els temps canviaven irremeiablement, la violència feudal triomfava arreu, la noblesa frisoosa de poder va desafiar la seva autoritat, l'antiga llei que defensava ardentment la vella comtessa era substituïda per judicis arbitraris, la violència arribava al si de les famílies; ella es veia enfrontada amb el net i reclamava tossudament els seus drets, es posava al costat de la reforma moral propugnada per l'església, defensava la llei vigent, els drets de la dona, el dret a judicis justos i el refús a les ordalies. ¹⁰²

En aquest sentit, Vinyoles és, de tots els autors posteriors a Pladevall, la que reflecteix de manera més clara, entenedora i concisa el que suposà la figura d'Ermessenda en la història catalana i la que mostra, de manera més clara, una interpretació positiva del que dugué a terme la comtessa al llarg de la seva vida. D'altra banda, aquesta autora no és aliena al tractament pejoratiu rebut per aquesta figura i recalca:

Tot i això, la historiografia l'ha convertit en una dona autoritària i ambiciosa, en un personatge negatiu. Altres dones, del seu temps i de tots els temps, han estat silenciades per la història; però davant aquest personatge que no es pot silenciar, ja que va exercir la seva autoritat des del 993 fins pràcticament la seva mort esdevinguda l'any 1058, els historiadors han optat per donar-ne una visió parcial i molt pejorativa, penso que ha estat tractada injustament. Podríem llegir la seva actuació no des de la perspectiva d'una ànsia de poder, sinó d'una obstinació per la legalitat, Ermessenda volia que s'acomplís el dret vigent, començant pels seu dret evidentment, el dret que deixava la dona com a titular vitalícia dels béns i drets del seu marit; però el costum anava canviant i la vídua cada cop quedava més apartada en benefici del fill. ¹⁰³

Aquesta visió que Vinyoles ofereix sobre Ermessenda de Carcassona ens mostra que, malgrat que el judici a què la sotmeteren anteriorment fou dur, sorgeix una nova historiografia que té en compte, de manera molt més objectiva, la presència femenina en el món medieval. De fet, aquesta autora ens mostra el procés de canvi en el qual les dones,

¹⁰¹ VINYOLES (2003), p. 14.

¹⁰² VINYOLES. *Les mans ordenades. Una mirada a les dones dels segles IX-XI* [en línia].

¹⁰³ *IDEM*.

concretament les vídues, perderen poder enfront dels fills amb l'establiment del feudalisme.

Ermessenda, com a exponent d'aquest poder femení, lluità contra aquest canvi. Hem de tenir en compte que la periodització històrica clàssica ha encimbellat diversos períodes històrics com a temps de "progrés" per a civilització occidental, però si es tenen en consideració les dones, molts d'aquests períodes, com l'Atenes clàssica o el Renaixement, no foren temps en què aquestes guanyessin o recuperessin drets. En canvi, com veiem durant l'alta edat mitjana, un període suposadament "fosc" per a la humanitat, fou una època de molta més llibertat per a les dones. Tot i això, sí que podem veure un retrocés en els seus drets amb la imposició de la violència feudal durant les dècades posteriors.¹⁰⁴

Per últim, en l'article que Stefano Cingolani dedica a l'abat Oliba el 2014, aquest autor defineix la comtessa barcelonina com una de les tres grans figures que definiren el segle XI al territori dels comtats catalans. En parlar del paper que tingué Oliba en l'enfrontament entre Ermessenda de Carcassona i, respectivament, el seu fill i net, recalca que el grup que es conformà al voltant de la comtessa vídua volgué mantenir el poder sense acatar l'autoritat dels nous comtes. Cingolani, però, no incideix, potser per considerar-ho evident, en si la comtessa tenia dret o no a aquesta ingerència en el govern dels comtats.¹⁰⁵

En conclusió, a partir del canvi de paradigma que es dona en el marc dels estudis d'Abadal i, sobretot, de Pladevall, la historiografia successiva mostra una sensibilitat major pel que fa a la participació d'Ermessenda en el govern comtal. Aquesta figura és tractada de manera més objectiva i recupera el lloc que es mereix en la història catalana del segle XI. S'evidencia, doncs, una posada en valor d'Ermessenda de Carcassona i una percepció d'aquesta molt menys esbiaixada pel fet de ser dona; se li reconeixen, en tot moment, els seus drets legítims sobre els comtats i, d'altra banda, les lluites entre aquesta i els successors del seu marit, el seu fill i el seu net, es retraten de manera més acurada a través d'una visió històrica enquadrada, de manera més exacta, en les problemàtiques que ocorregueren en el temps de la comtessa barcelonina.

¹⁰⁴ LAGUNAS (1996), p. 29-30.

¹⁰⁵ CINGOLANI (2014), p. 116 i 160-161.

5. LA COMTESSA ERMESSEDA ENTRE EL GRAN PÚBLIC

5.1 LA DIVULGACIÓ HISTÒRICA

Pel que fa a la figura de la comtessa Ermessenda a nivell de divulgació històrica ens trobem, tot i els avenços que s'aprecien pel que fa a la historiografia, amb una transmissió d'aquest coneixement encara força minso i, en certes ocasions, una projecció molt antiquada del seu paper en la història catalana.

En primer lloc, comptem amb l'obra *Els comtes sobirans de la Casa de Barcelona*, publicada en col·laboració amb la Generalitat de Catalunya el 2002, en la que es duu a terme un gran repàs biogràfic de la totalitat dels comtes catalans de manera cronològica. En el capítol corresponent a *Els comtes hereditaris*, realitzat per l'historiador medievalista Josep Maria Salrach, si bé apareixen Ramon Borrell, Berenguer Ramon I i Ramon Berenguer I, la comtessa Ermessenda no compta amb una biografia pròpia i és tan sols esmentada de manera secundària, fins al punt que gairebé no es reconeix la seva legítima sobirania sobre els comtats; es menciona, això sí, la venda dels seus drets al seu net al voltant del 1057.¹⁰⁶

Pel que fa a l'obra del 2007 d'Elisenda Albertí, *Dames, reines i abadesses. Divuit personalitats femenines a la Catalunya medieval*, la seva visió se centra més en el paper de les dones. En aquesta publicació, a més de realitzar una breu biografia sobre la comtessa, l'autora recalca el seu gran caràcter i la seva personalitat, que defineix com a «enèrgica i ben dotada per al govern». Aquesta autora, tot i no ser una historiadora, realitza un relat divulgatiu del que fou la vida de la comtessa Ermessenda i dels problemes als que s'hagué d'enfrontar des d'una visió molt més propera a la d'Abadal que no pas a la dels autors precedents i trenca amb la invisibilitat a què la sotmet, parcialment, Salrach en la seva obra divulgativa.¹⁰⁷

En aquest sentit, la divulgació torna a incórrer en tòpics erronis. En primer lloc, trobem l'article del 2009 de l'historiador Lluís Company a la revista de divulgació històrica *Lligams*. En aquesta publicació, l'autor enquadra la figura d'Ermessenda en el marc del procés de canvi feudal de manera concisa però repeteix encara certs tòpics de la historiografia del segle XIX i principis del segle XX pel que fa a les dues regències de la comtessa.¹⁰⁸ L'historiador i polític Joaquim Nadal, que publicà *Ermessenda de*

¹⁰⁶ SALRACH (2002), p. 61-74.

¹⁰⁷ ALBERTÍ (2007), p. 17-23.

¹⁰⁸ COMPANY (2009), p. 7-8.

Carcassona: una dona de govern el 2020, incorre en un d'aquests tòpics. En aquest article divulgatiu de la revista *El Món d'Ahir* l'autor exposa de manera molt correcta la biografia de la comtessa, però manifesta que «Ermessenda trenca el tòpic de la dona medieval sotmesa i reprimida». Com hem vist, aquest clíxe, malgrat que força estès, no es correspon amb la realitat de la dona altmedieval; veiem una perpetuació del tòpic de l'edat mitjana com a època fosca per a les dones.¹⁰⁹

Ara bé, també podem trobar publicacions que reflecteixen, de manera més acurada, la visió més actualitzada de la comtessa. Per exemple, *Així manava Ermessenda de Carcassona* és un article publicat a la secció online de la revista *Sàpiens* per la periodista Agnès Rotger amb l'assessorament de l'historiador Xavier Gil Roman, autor ja mencionat. L'autora realitza un repàs biogràfic força complet i atractiu per al gran públic alhora que enalteix la figura de la comtessa i se situa en la línia historiogràfica d'Abadal i Pladevall a la que Gil Roman també dona continuïtat.

A la pàgina web oficial de la Catedral de Girona i la Basílica de Sant Feliu, trobem una beu biografia en la que es destaca, d'Ermessenda, «el seu compromís, fermesa i fidelitat als seus principis fins al final dels seus dies».¹¹⁰

Per últim, Televisió de Catalunya realitzà una minisèrie d'unes tres hores que fou emesa el 2011 en dos capítols. En aquesta, Ermessenda és representada com una dona de caràcter fort víctima també del seu propi egoisme i supèrbia.¹¹¹ S'hi representen diversos fets històrics, però aquests, en moltes ocasions, responen més a necessitats del guió que no pas a una realitat històrica.¹¹²

En resum, malgrat que el canvi de paradigma pel que fa a la revaloració de la figura d'Ermessenda de Carcassona es produí durant el tercer quart del segle XX, aquest encara no ha estat totalment traslladat al públic no especialitzat. Aquesta comtessa de Barcelona continua sent una gran desconeguda pel gran públic. No tots els treballs divulgatius aconsegueixen traslladar la complexitat d'aquesta figura sense caure en els tòpics habituals sobre l'edat mitjana i, més concretament, sobre el paper d'una comtessa a la Catalunya del segle XI.

¹⁰⁹ NADAL (2020), p. 6-13.

¹¹⁰ CATEDRAL DE GIRONA I BASÍLICA DE SANT FELIU. *Ermessenda* [en línia].

¹¹¹ GARCÍA (2020), p. 224-225,

¹¹² TELEVISIÓ DE CATALUNYA. *Ermessenda* [arxiu de vídeo en línia].

5.2 ERMESSEDA EN LA FICCIÓ LITERÀRIA

Pel que fa a la ficció literària, documentem diversos exemples de l'ús de la figura històrica d'Ermessenda en ocasions com a protagonista i en d'altres com a personatge secundari. Pel que fa les obres en què assumeix el rol principal, la novel·la més fidel és *Cercamón*, guanyadora del Premi Prudenci Bertrana el 1981 i escrita per Lluís Racionero. L'autor dedica la primera part de l'obra a descriure la vida d'Ermessenda de manera bastant propera a la realitat històrica utilitzant aquest personatge com a narrador en primera persona. Inicia el relat amb la comtessa rememorant els seus primers anys i acaba amb la mort d'Oliba.¹¹³ D'altra banda, des d'un punt de vista molt diferent, trobem la novel·la històrica d'Ángeles de Irisarri, *Ermessenda, condesa de Barcelona*. Aquesta aborda un relat que s'apropa més al realisme màgic que no pas a la ficció medieval: partint d'un objecte amb poders sobrenaturals que irromp en la vida dels diversos personatges, els satiritza i ofereix un relat històric fantàstic.¹¹⁴ En la categoria del relat, l'esperit o fantasma de la comtessa protagonitza *El temps no és teu, Ermessenda* en el que va posseint a diversos transeünts per a gaudir de la ciutat de Girona ja en època contemporània.¹¹⁵

Ermessenda apareix, com a personatge secundari, en dues novel·les més. La primera, *El falcó del comte*, d'Assumpció Cantalozella, està escrita en forma de crònica i és protagonitzada per Otger Guitard, que relata la seva vida i, en ocasions, topa amb la comtessa.¹¹⁶ La segona, *Ermessenda. El tresor de Carcassona* és també narrada en primera persona per un personatge fictici anomenat Argermir, un monjo de Carcassona. A aquest, després de la mort del comte Ramon Borrell, se li encarrega la redacció de les seves gestes. Al final, acaba per convertir-se en un dels consellers més propers d'Ermessenda i, un temps després, del seu fill.¹¹⁷

De totes aquestes, l'obra de ficció històrica més fidel a la vida d'Ermessenda és, com hem assenyalat, la de Racionero. Les últimes paraules que posa en boca d'Ermessenda, en el moment de la mort d'Oliba, són molt representatives del moment en què visqué i capten perfectament el que fou l'episodi final de la vida de la comtessa:

Ara estava altra vegada sola: marit, fill, Oliba perduts, era Ermessenda, la que es troba a l'erm. [...] vaig ésser conscient que la tasca de la nostra nissaga

¹¹³ RACIONERO (1982), *passim*.

¹¹⁴ IRISARRI (1994), *passim*.

¹¹⁵ RIMBAU (2010), *passim*.

¹¹⁶ CANTALAZELLA (2003), *passim*.

¹¹⁷ TORT (2020), *passim*.

queia ara sencera sobre les meves espatlles, però també sentí amb claredat que les bases d'un nou món ja eren posades.¹¹⁸

Amb aquestes paraules, l'autor mostra una gran sensibilitat i un gran coneixement sobre el que va ser el paper d'Ermessenda en la història catalana del s. XI; d'entre totes les obres literàries mencionades, aquesta és la que més ens permet acostar-nos a la figura d'Ermessenda des d'un vessant més humà.

¹¹⁸ RACIONERO (1982), p. 84.

6. CONCLUSIONS

L'evolució del tractament historiogràfic d'Ermessenda segueix un patró clar. En un primer moment, passem d'una total absència en les obres medievals a un reconeixement dels seus drets com a legítims en època moderna a mans de Francesc Diago i Pièrre de Marca, tot i que amb certa deslegitimació d'aquests per part de Jeroni Pujades. Si posem de manifest que les dones sofriren un retrocés pel que fa als seus drets i llibertats després del procés de la feudalització, és coherent que trobem, al final de l'edat mitjana i durant l'època moderna, una tradició historiogràfica que reflecteix aquestes mateixes idees en els períodes anteriors. És a dir, projecten la seva pròpia realitat i percepció de les dones de manera anacrònica i, d'aquesta manera, també sobre Ermessenda.

En època vuitcentista, ens trobem amb un retrocés ulterior pel que fa a aquesta deslegitimació mencionada per Pujades. Aquest fet es pot explicar a partir de la perpetuació i projecció del constructe social de l'època que establia l'estructura social binària d'home-dona basada en el sistema patriarcal del moment; alhora, aquesta idea pressuposava també una relació de dominació dels homes sobre les dones. La conceptualització d'aquesta dicotomia moderna ha portat a diversos historiadors, com en aquest cas, a entendre les dones com un únic grup homogeni basat en el sexe i desproveït de poder. És a dir, s'han perpetuat els esquemes moderns del món europeu als períodes històrics anteriors.¹¹⁹

La tradició històrica europea que entén el gènere com a un model binari en el qual les dones queden sempre jeràrquicament per sota dels homes ha projectat una idea errònia que ens ha portat a analitzar, de manera equivocada, el passat.¹²⁰ És aquesta idea la que impregna les interpretacions de Pròsper de Bofarull, Víctor Balaguer i Antoni Rovira i Virgili, que es basen en la deslegitimació contínua dels drets jurídics d'Ermessenda sobre els comtat. De la mateixa manera que els autors precedents, acaben per projectar la seva pròpia realitat sobre el passat i l'analitzen a partir dels apriorismes assimilats de la seva època.

Ara bé, aquestes tesis serien superades amb el canvi de paradigma que establiren Ramon d'Abadal i mossèn Antoni Pladevall, que durien a terme una revaloració espectacular de la comtessa entre el 1948 i el 1975. Encara que aquests autors no parteixin

¹¹⁹ BLASCO (2020), p. 306-308.

¹²⁰ *IBÍD.*, p. 310-312.

d'una premissa intrínsecament feminista o lligada a la història de les dones, disciplines que tindrien el seu auge en moments posteriors a l'obra dels propis autors, acaben aplicant una metodologia molt més propera a aquesta historiografia i aconsegueixen, a nivell metodològic, despendre's de molts dels apriorismes del seu temps. És així com arriben, a nivell historiogràfic, a realitzar una interpretació que analitza la figura de la comtessa des dels esquemes del seu propi temps sense projectar, com hem mencionat, el constructe social patriarcal.

Un exemple d'aquestes noves interpretacions les trobem en el cas de la venda dels drets dels comtats que realitza Ermessenda en favor del seu net Ramon Berenguer i la seva esposa Almodis. Si Bofarull veu aquesta acció com l'exhibició de la desesperació de la comtessa, Pladevall ho interpreta com una gran mostra d'estima d'aquesta envers els seus familiars, com bé veiem en la cita extreta del testament de la comtessa amb què hem iniciat aquest treball. Segons el mateix autor, Ermessenda no feu més que defensar l'ordre natural del poder envers un fill i un net massa impacients. Per Bofarull, en canvi, les accions de la comtessa no foren més que una ingerència en el poder comtal per part d'una dona que es desvià del model de feminitat i ambicionà més potestats de les que li pertocaven. La interpretació no podria ser més diferent: ens trobem amb una fembra que està defensant l'ordre establert davant d'un sistema que, cada vegada més, deixaria de banda els drets de les dones per a abocar-les a un segon pla. Si això la converteix en un cas excepcional pel que fa a la seva època o, simplement, en una dona que no es deixà acovardir i defensà els seus drets legítims és encara una qüestió oberta.

Caldria posar de manifest que els autors que beuen de l'herència d'Abadal i Pladevall, tot i que ressituen la comtessa en la història, en moltes ocasions pequen per massa poc i continuen abordant aquesta figura des d'una visió molt afí al sistema patriarcal, com Salrach, que decideix no dedicar-li una entrada pròpia a *Els comtes hereditaris*, un obra dedicada al govern dels comtats, possiblement pel simple fet de ser dona; en canvi, a l'obra d'Albertí apareix, paradoxalment, pel fet de ser dona i no com a governant dels comtats.

En aquest sentit, Teresa Vinyoles és un millor exemple pel que fa a la continuació i cristal·lització de les idees d'Abadal i Pladevall: l'autora és capaç d'enquadrar perfectament Ermessenda en les dones del seu temps, no com a excepcionalitat, i posar de manifest la legalitat que aquesta defensava. Aquesta visió, però, encara no ha estat traslladada al gran públic i queda molta feina per fer en aquest sentit. Per exemple, l'esmentada sèrie de Televisió de Catalunya beu molt d'aquestes consideracions de la

historiografia vuitcentista i, malgrat voler recuperar aquesta figura femenina, acaba incorrent en els mateixos tòpics que Pladevall pretenia superar.

Finalment, cal recalcar que hom ha de desprendre's d'apriorismes i nocions contemporànies per a entendre i enquadrar la figura d'Ermessenda en el seu temps. Encara fa falta, tant a nivell acadèmic com divulgatiu, ser capaços d'analitzar la història tenint en compte que les relacions de gènere i el sistema patriarcal actual condicionen la lectura que fem de les figures històriques. Només així podem desprendre'ns dels nostres prejudicis i entendre, a partir d'una aproximació més empírica, la història.

7. BIBLIOGRAFIA

- D'ABADAL DE VINYALS, Ramon (1948). *L'Abat Oliba, bisbe de Vic i la seva època*. Reedició del 2003. Mutilva Baja: Urgoiti editores.
- (1958). *Els primers comtes catalans*. Reedició de 2011. Barcelona: La Magrana.
- ALBERTÍ CASAS, Elisenda (2007). *Dames, reines, abadesses: divuit personalitats femenines a la Catalunya medieval*. Barcelona: Albertí Editor SL.
- AURELL CARDONA, Martin (1998). *Les noces del comte: matrimoni i poder a Catalunya (785-1213)*. Barcelona: Omega.
- AVENTÍN, Teresa i SALRACH, Josep Maria (1998). *Historia medieval de Catalunya*. Barcelona : Edicions de la Universitat Oberta de Catalunya.
- BALAGUER, Víctor (1860-63). *Historia de Catalunya*. Reedició del 1885. Madrid: Impresión y fundición de Manuel Tello. Volum II.
- BLASCO HERRANZ, Inmaculada (2020). “A vueltas con el género: críticas y debates actuales en la historiografía feminista”. A: *Historia Contemporánea*, núm. 62, p. 297-322.
- BOFARULL I MARCASÓ, Pròsper (1836). *Los condes de Barcelona vindicados, y cronologia y genealogia de los reyes de España considerados como soberanos independientes de su marca*. Reedició del 1988. Barcelona: Fundación Conde de Barcelona.
- BONNASSIE, Pierre (1979-1981). *Catalunya mil anys enrera: creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI*. Barcelona: Edicions 62.
- CANTALOZELLA, Assumpció (2003). *El falcó del comte*. Barcelona: Cercle de Lectors.
- CATEDRAL DE GIRONA I BASÍLICA DE SANT FELIU. “Ermessenda” [en línia]. [Data de consulta: 5 de juny de 2022].
Recuperat de: «<https://www.catedraldegirona.cat/ermessenda/>».
- CINGOLANI, Stefano M. (2012) (Editor). *Gestes dels comtes de Barcelona i reis d'Aragó = Gesta comitum Barchinone et regnum Aragonie*. Traducció de Robert Álvarez Masalias. Barcelona: Santa Coloma de Queralt: Obrador Edèndum: Publicacions URV.
- (2014). “L'abat Oliba, el poder i la paraula”. A: *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 31, p. 115-162.

- COLL I ALENTORN, Miquel (1974). “Ermessenda de Carcassona”. A: *Gran Enciclopèdia Catalana*. Reimpressió del 1987. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, vol. 10, p. 80.
- COMPANY ARDILA, Lluís (2009). “Ermessenda de Carcassona: una dona amb un paper destacat en la política catalana del segle XI”. A: *Lligams*, núm. 7, p. 7-8.
- DIAGO, Francesc (1603). *Historia de los victoriosissimos antiguos Condes de Barcelona*. Reedició del 1974. Biblioteca Hispánica Puvill, 2.
- FELIU, Gaspar (2011). “Ramon d’Abadal: la tenacitat en el treball de base”. A: *Butlletí de la Societat Catalana d’Estudis Històrics*, núm. XXII, p. 157-183.
- FUSTER GARCIA, Francisco (2009). “La historia de las mujeres en la historiografía española: propuestas metodológicas desde la historia medieval”. A: *Edad Media. Revista de Historia*, núm. 10, p. 247-273.
- GARCÍA ALONSO, Miguel Ángel. (2020). “*Ermessindis comitissa*: autoridad, poder y representación de la condesa de Barcelona (s. X-XI)”. A: *Estudios sobre Patrimonio, Cultura y Ciencias Medievales*, núm. 22, p. 185-246.
- GIL ROMAN, Xavier (2004). *Diplomatario de Ermesèn, condesa de Barcelona, Girona y Osona (c. 991 – 1 marzo 1158)*. [Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona].
- GRAN ENCICLOPÈDIA CATALANA. “Antoni Pladevall i Font” [en línia]. [Data de consulta: 20 de maig de 2022]. Recuperat de: «<https://www.enciclopedia.cat/gran-enciclopedia-catalana/antoni-pladevall-i-font>».
- “Antoni Rovira i Virgili” [en línia]. [Data de consulta: 20 de maig de 2022]. Recuperat de: «<https://www.enciclopedia.cat/gran-enciclopedia-catalana/antoni-rovira-i-virgili>».
- “Gabriel Turell” [en línia]. [Data de consulta: 14 de maig de 2022]. Recuperat de: «<https://www.enciclopedia.cat/gran-enciclopedia-catalana/gabriel-turell>».
- “Jeroni Pujades” [en línia]. [Data de consulta: 14 de maig de 2022]. Recuperat de: «<https://www.enciclopedia.cat/diccionari-dhistoriografia-catalana/jeroni-pujades>».
- “Pèire de Marca” [en línia]. [Data de consulta: 14 de maig de 2022]. Recuperat de: «<https://www.enciclopedia.cat/diccionari-dhistoriografia-catalana/peire-de-marca>».
- “Pere Tomic” [en línia]. [Data de consulta: 14 de maig de 2022]. Recuperat de: «<https://www.enciclopedia.cat/diccionari-dhistoriografia-catalana/pere-tomic>».

“Pròsper de Bofarull i Mascaró” [en línia]. [Data de consulta: 20 de maig de 2022]. Recuperat de: «<https://www.enciclopedia.cat/diccionari-dhistoriografia-catalana/prosper-de-bofarull-i-mascaró>».

“Santiago Sobrequés i Vidal” [en línia]. [Data de consulta: 20 de maig de 2022]. Recuperat de: «<https://www.enciclopedia.cat/gran-enciclopedia-catalana/santiago-sobreques-i-vidal>».

“Víctor Balaguer i Cirera” [en línia]. [Data de consulta: 20 de maig de 2022]. Recuperat de: «<https://www.enciclopedia.cat/gran-enciclopedia-catalana/victor-balaguer-i-cirera>».

IRISARRI, Ángeles (1994). *Ermessenda, condesa de Barcelona*. Barcelona: Editorial Lumen.

LAGUNAS, Cecilia (1996). “Historia y género. Algunas consideraciones sobre la historiografía feminista”. A: *La Aljaba. Segunda época*, núm. 1, p. 27-33.

MARCA, Pierre de (1688). *Marca hispanica sive limes Hispanicus, hoc est, Geographica & historica descriptio Cataloniae, Ruscinonis, & circum jacentium populorum*. Reedició del 1998. Barcelona: Editorial Base. *Apographa Historica Cathaloniae Series Historica I*. (París: Apud Franciscum Muguet Regis & illustrissimi Archiepiscopi Parisiensis Typographum).

MUSEU TRESOR DE LA CATEDRAL DE GIRONA. “Segell d’Ermessenda” [en línia]. [Data de consulta: 13 de juny de 2022].

Recuperat de: «<https://visitmuseum.gencat.cat/ca/museu-tresor-de-la-catedral-de-girona/objecte/segell-d-ermessenda>».

NADAL FARRERAS, Joaquim (2020). “Ermessenda de Carcassona: una dona de govern”. A: *El Món d’Ahir*, núm. 14, p. 6-13.

PLADEVALL FONT, Antoni (1975). *Ermessenda de Carcassona, comtessa de Barcelona, Girona i d’Osona: esbós biogràfic en el centenari del seu naixement*. Barcelona: s.n.

(2000). *La comtessa de Barcelona, Ermessenda de Carcassona, i la seva contribució als inicis de l’art romànic. Lliçó inaugural del curs 2000-2001 a càrrec d’Antoni Pladevall i Font, membre de l’Institut d’Estudis Catalans, pronunciada el dia 25 d’octubre de 2000*. Barcelona: Amics de l’art romànic.

(2011). “La comtessa de Barcelona. Ermessenda de Carcassona”. A: *Amics de l’Art Romànic de Sabadell*, núm. 109, p. 519-538.

- PUJADES, Jeroni (1831). *Crónica universal del Principado de Cataluña*. Barcelona: Imprenta de José Torner, vol. 7.
- RACIONERO, Lluís (1982). *Cercamón*. Reedició del 1994. Barcelona: Edicions 62.
- REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA. “Francisco Diago” [en línia]. [Data de consulta: 14 de maig de 2022]. Recuperat de: «<https://dbe.rah.es/biografias/39811/francisco-diago>».
- RIMBAU, Roser (2010). *El temps no és teu, Ermessenda*. Girona: Girona Centre Eix Comercial.
- RIVERA GARRETAS, Milagros (1989). “La historiografía de mujeres en la Europa Medieval”. A: *Historia Social*, núm. 4, p. 137-147.
- ROTGER, Agnès (s/d). “Així manava Ermessenda de Carcassona” [en línia]. A: *Sàpiens*. [Data de consulta: 10 de maig de 2022].
Recuperat de: «https://www.sapiens.cat/temes/dones/ermessenda-de-carcassona_10909_102.html».
- ROVIRA I VIRGILI, Antoni (1924). *Història nacional de Catalunya*. Barcelona: Edicions Pàtria, volum III.
- SALRACH, Josep Maria (2002). “Els comtes hereditaris”. A: *Els comtes sobirans de la Casa de Barcelona*. Barcelona: Edicions 62, p. 41-91.
- SOBREQUÉS VIDAL, Santiago (1961). *Els grans comtes de Barcelona*. Barcelona: Vicens-Vives.
- TELEVISIÓ DE CATALUNYA. *Ermessenda* [arxiu de vídeo] [en línia]. [Data de consulta: 3 de juny de 2022]. Recuperat de: «<https://www.ccma.cat/tv3/ermessenda/>».
- TOMIC, Pere (c. 1481). *Històries e conquestes dels reis d'Aragó e comtes de Barcelona*. Reproducció de 1990. Bagà: Centre d'estudis Baganesos. ISBN 84-87200-50-8.
- TORT MIRALLES, Josep (2022). *Ermessenda. El tresor de Carcassona*. Vilafranca del Penedès: Edicions i Propostes Culturals Andana.
- TURELL, Gabriel (1476). *Recort*. Reedició de 1894. Barcelona: Biblioteca de «l'avenç».
- UREÑA SMENJAUD, Rafael (1905). *Legislación gótico-hispana (leges antiquipres-liber iudiciorum)*. Estudio crítico. Reedició del 2003. Mutilva Baja: Uργοiti Editores.
- VINYOLES, Teresa (2003). “Las mujeres del año mil”. A: *Aragón en la Edad Media*, núm. 17, p. 5-26.
“Les mans ordenades. Una mirada a les dones dels segles IX-XI” [en línia]. A: DUODA, Recerca de Dones. [Data de consulta: 10 de juny de 2022].
Recuperat de: «<http://www.ub.edu/duoda/diferencia/html/ca/imprimible14.html>».